

บทที่ ๒

สังสารวัฏในพุทธปรัชญา

สังสารวัฏมีความสำคัญต่อสิ่งมีชีวิตโดยเฉพาะอย่างไร ทำให้มนุษย์ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏนี้มาอย่างยาวนาน ไม่รู้เบื้องต้นและเบื้องปลาย ได้มีผู้อธิบายเรื่องสังสารวัฏไว้หลายท่าน ซึ่งก็เพื่อมุ่งให้เกิดความเข้าใจและสามารถนำไปใช้ได้จริงในชีวิต โดยมีหลักปฏิญญาสมุปบาทเป็นกระบวนการเพื่อเป็นองค์ประกอบสำคัญเป็นหลักเพื่อแสดงความเป็นไป และเป็นกฎของธรรมชาติที่สำคัญของชีวิตเช่นเดียวกัน เช่น การเกิด การดำเนินไปของชีวิต และการดับสูญของชีวิต หมุนเวียนเปลี่ยนไปเป็นวงจรของชีวิต วงจรของชีวิตนี้จะหมุนเวียนเปลี่ยนไปได้อย่างไร เมื่อมนุษย์ตายแล้วจะเป็นอย่างไร จะไปที่ไหน และจะต้องกลับมาเกิดอีกหรือไม่ ปัญหาเหล่านี้กลายเป็นข้อกังวลสงสัย และเป็นปัญหาสำคัญของมนุษยมาทุกยุคสมัย ปัญหาการเวียนว่ายตายเกิดของมนุษย์และสัตว์โลกทั้งหลายที่วนเวียนอย่างไม่มีที่สิ้นสุดนี้เรียกว่าอะไร และมีความเป็นไปอย่างไร ซึ่งในบทนี้ผู้วิจัยมุ่งศึกษาเพื่อตอบปัญหาการเวียนว่ายตายเกิดในพระไตรปิฎกเป็นสำคัญ

๒.๑ ความหมายเรื่องสังสารวัฏในพุทธปรัชญา

แนวคิดเรื่องสังสารวัฏในปรัชญาพระเวทถือเป็นต้นกำเนิดของกระแสความคิด ในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดหรือที่เรียกว่าสังสารวัฏ ปรัชญาพระเวทเชื่อว่าความจริงสูงสุดมีอย่างเดียว^{๒๖} ซึ่งเดิมปรัชญาพระเวทจะเน้นหนักไปในเรื่องการกระทำพิธีกรรมและการสวดมนต์อ่อนน้อมต่อเทพเจ้าผู้ศักดิ์สิทธิ์ เพื่อให้ท่านเกิดความพึงพอใจในบูชาปฏิบัตินั้นๆ เพราะหากเทพเจ้าพึงพอใจแล้ว ท่านจะอำนวยการให้ผู้กระทำบูชาปฏิบัติบรรลุเจตนารมณ์ที่มุ่งหมายของตน ในปรัชญาพระเวทจึงถือว่าพิธีกรรมเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด แต่ต่อมาได้มีแนวคิดในคัมภีร์อุปนิษัทซึ่งเป็นตอนสุดท้ายของคัมภีร์พระเวท ซึ่งกล่าวถึงปัญหาเรื่องสังสารวัฏ หรือการเวียนว่ายตายเกิดในภพใหม่ภูมิใหม่ การหลุดพ้นจากความทุกข์ที่เกิดจากการเกิดดับทั้งปวง ล้วนเป็นปัญหาที่เกิดจากความกระหายใคร่รู้ในขั้นตอนของกระบวนการธรรมชาติแห่งความจริงแท้ หรือความจริงที่ดำเนินไป คือ เกิดขึ้นอยู่แล้ว มีอยู่แล้ว และดำเนินต่อไปอย่างไม่รู้จุดหมายปลายทางทั้งสิ้น สาระสำคัญแห่งสังสารวัฏนี้ ก็คือ กระบวนการของความเป็นไปของชีวิต โดยเฉพาะประเด็นปัญหาการเวียนว่ายตายเกิดที่ปรากฏในปรัชญาอินเดียตามคัมภีร์พระเวทและอุปนิษัท และในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๒.๑.๑ ทฤษฎีการเกิดใหม่ (Re-incarnation)

^{๒๖} พิน ดอกบัว, ปวงปรัชญาอินเดีย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สยามปริทัศน์, พ.ศ. ๒๕๕๕), หน้า ๘.

ประเด็นการกลับชาติมาเกิดใหม่ เป็นแนวคิดของปรัชญาอินเดียตามคัมภีร์พระเวทและคัมภีร์อุปนิษัตซึ่งเชื่อว่าวิญญาณหรืออาตมันที่มากเกิดใหม่นั้นมีความเป็นตัวตน และจะไม่ตายไปตามร่างกาย อาตมันหรือวิญญาณมีลักษณะเป็นอันตรภาวะ (immament)^{๒๗} คือ เป็นสากล สิ่งสถิตยอยู่ในทุกสิ่ง และเหนือพ้นไปจากสิ่งต่างๆ ไม่แปรปรวนเปลี่ยนแปลง ไม่แตกสลาย และเป็นอมตะตลอดไป แนวคิดในปรัชญาอินเดียสาขาต่างๆ จะถือว่าวิญญาณเป็นอมตะแบบยืนยงคงที่เที่ยงแท้ถาวร^{๒๘} สำหรับคัมภีร์อุปนิษัตซึ่งเป็นส่วนท้ายสุดของคัมภีร์พระเวทเชื่อว่า พรหมัน อาตมัน มายาหรือวิยาโลก สังสารวัฏ สังโยชน์ และโมกษะ เป็นเรื่องสำคัญที่สุดของชีวิต^{๒๙} ในทัศนะของปรัชญาฮินดูเชื่อว่าสำหรับพรหมันคือรากฐานของสิ่งทั้งปวง ที่วิวัฒนาการมาเป็นโลกหรือสรรพสิ่งต่างๆ ทั้งธรรมชาติ และวิญญาณ ที่มีความจริงสูงสุด หรืออันติมสัจจะ (ultimate reality) เป็นเกิดของโลกและเป็นที่อิงอาศัยในการดำรงอยู่ของโลก^{๓๐} ด้วยวิวัฒนาการที่เป็นวัฏจักรสืบเนื่องกันไปในฐานะที่เป็นรากฐานของสรรพสิ่ง หมายถึง “สิ่งซึ่งเป็นมูลการณ์ของสรรพสิ่ง”^{๓๑} คือ จากพรหมันที่เป็นอากาศ (Ether) จากอากาศเป็นลม จากลมเป็นไฟ จากไฟเป็นน้ำ จากน้ำเป็นดิน และจากดินก็เป็นที่เกิดของพืชพันธุ์ตลอดจนสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย พรหมันและอาตมันโดยแท้จริงแล้วถือว่าเป็นสิ่งเดียวกัน มีธรรมชาติอย่างเดียวกัน มาจากแหล่งเดียวกัน เพราะสามารถสำแดงตัวเองเป็นทั้งผู้รู้และผู้ถูกรู้อยู่ในตัวเอง แต่ที่แตกต่างกันเพียงเพราะมุมมองที่แตกต่างกันเท่านั้น ในคัมภีร์อุปนิษัตเชื่อว่า โลกหรือจักรวาลนี้เป็นของจริงแท้ เพราะเกิดมาจากการสร้างของพระพรหม เมื่อเชื่อว่าพระพรหมมีอยู่จริงสิ่งที่พระองค์สร้างขึ้นมาก็ต้องเป็นจริงด้วยเช่นกัน พระองค์ทรงสร้างโลกและสรรพสิ่งขึ้นมา ทรงควบคุมให้เป็นไปตามพระประสงค์และทรงทำลายสิ่งที่ไม่เป็นไปตามพระประสงค์ นอกเหนือจากการสร้างแล้วพระองค์ยังทรงตั้งธรรมชาติที่ได้สร้างกลับคืนสู่พระองค์ด้วย เช่นเดียวกับ แมงมุมที่ได้ชักใยออกจากตัวไปแล้ว ก็จะต้องกลับคืนสู่ตัวเองอีกครั้ง นอกจากพระองค์จะทรงสร้างสิ่งต่างขึ้นมาด้วยพระองค์เองแล้ว พระองค์ยังกำหนดชะตากรรมโดยทรงเป็นเจ้าของกฎแห่งกรรมและกฎแห่งศีลธรรม ดังที่มีคำกล่าวเรียกว่า “พรหมลิขิต” เพราะทุกสิ่งทุกอย่างมาจากพระพรหม ดำรงอยู่ได้ด้วยพระพรหม เมื่อแตกสลายแล้วย่อมต้องกลับคืนสู่พระพรหมอีกครั้ง แต่การสร้างสรรพสิ่งของพระพรหมนั้นจะต้องเป็นไปตามฤตะด้วย

คัมภีร์อุปนิษัตได้กล่าวถึงเรื่อง อาตมันไว้ในหลายลักษณะด้วยกัน คือ

^{๒๗} พิน ดอกบัว, ปวงปรัชญาอินเดีย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๓๗.

^{๒๘} ทองหล่อ วงษ์ธรรมา, ปรัชญาอินเดีย, หน้า ๑๖.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙.

^{๓๐} Chandradhar Sharma, A Critical survey of Indian philosophy, (varanasi : motilal Banarsidass, ๑๙๖๔) p. ๑๗.

^{๓๑} Ruth, Introduction of Indian Philosophy, op.cit., p 160. (อ้างใน ทองหล่อ วงษ์ธรรมา)

๑. ในแต่ละสัตว์นั้นมีอาตมันอยู่เพียงหนึ่ง และรักอาตมันนั้นเป็นอย่างยิ่ง รักยิ่งกว่าบุตร ภรรยาและทรัพย์สมบัติใดๆ ความรักที่แท้จริงไม่ได้อยู่ที่ตนเองเท่านั้น แต่อยู่ที่อาตมันในสรรพสัตว์ คนหนึ่งจะต้องรักคนอื่นๆ ก็เพราะคนอื่นๆ เหล่านั้นมีอาตมัน ความรักอาตมันเป็นสาเหตุให้รู้อาตมัน และเป็นสาเหตุให้บรรลุอมฤตภาพด้วย

๒. อาตมันที่ยิ่งใหญ่และเป็นปรมาตมัสจะ เป็นปรพรมที่ครอบงำสรรพสิ่ง ซึ่งมีอยู่ในสรรพสิ่งและสรรพสิ่งเป็นแกนของเอกภาพ เป็นเหตุแห่งความเคลื่อนไหวของสสารทั้งปวง อาตมันนั้นมีทั้งสร้างและไม่สร้างโลก เป็นทั้งบุคลาธิษฐาน และอัมมาธิษฐาน

๓. อาตมัน หรือพรหมัน นี้เป็นความรู้ที่บริสุทธิ์ ต่างจากความรู้ในเวลาผัน และความรู้ทางอินทรีย์ การรู้จักสภาวะของตนเองอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งเป็นความจริงที่สิ้นสุดประการหนึ่ง

๔. ความสุขที่ถือว่าเป็นความสุขสูงสุด สามารถเข้าถึงได้ด้วยการรู้จักอาตมันอย่างสมบูรณ์ ซึ่งต่างจากความสุขที่เกิดจากความรักสัตว์ และสรรพสิ่งในโลกอันเป็นความสุขชั่วคราว และเป็นความสุขที่มีขอบเขตจำกัดที่เจือด้วยความทุกข์ ความโศกเศร้าอยู่ด้วย และตกอยู่ในกระแสแห่งความแก่และความตาย

จากข้อความที่แสดงถึงลักษณะของพรหมันและอาตมัน ตามคัมภีร์อุปนิษัตนั้นแสดงให้เห็นว่า สิ่งปรากฏมีอยู่ในโลกนี้ทั้งที่เป็นตัวตน คือ อาตมัน และสิ่ง ที่ไม่ใช่ตัวตน คือ อนาตมัน แต่เพื่อให้เราเข้าใจชัดเจนถึงความแตกต่างระหว่างสิ่งที่เรียกว่า องค์สมบูรณ์ หรือตัวตนสากล กับตัวตนย่อย จึงเรียกชื่อใหม่ กล่าวคือ ตัวตนสากลเรียกชื่อว่า “ปรมาตมัน” ส่วนตัวตนย่อยเรียกว่า “ชีวาตมัน” ปรมาตมันไม่ได้จำกัดด้วยสิ่งใดเป็นอิสระ ส่วนชีวาตมัน หรือตัวตนย่อยนั้นถูกจำกัดด้วยร่างกายมนุษย์ทุกคนมีชีวาตมันเป็นแกนกลาง ของชีวิต ร่างกายมีการเปลี่ยนแปลง และสลายในที่สุด สำหรับชีวาตมันจะคงอยู่ในสภาพเดิม ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่มีการสลายไปเหมือนร่างกาย ชีวาตมันจึงถือเป็นส่วนหนึ่งของปรมาตมัน (อาตมันสากล) เมื่อร่างกายแตกสลายลง (ตาย) ชีวาตมัน หรืออาตมันก็จะหาร่างใหม่เพื่ออาศัยอยู่ในฉนวนโทคะ อุปนิษัต มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวว่า ชีวาตมันเกิดจากการผสมของดิน น้ำ ลม ไฟ และส่วนหนึ่งของอาตมันสากล^{๓๒}

ในทัศนะของปรัชญาอินเดียตามคัมภีร์อุปนิษัต อธิบายถึง ฤตะ ในเรื่องการเกิดใหม่และกรรม ไว้ว่า “กรรม” มาจากรากศัพท์ว่า ฤตะ หมายความว่า การกระทำ การกระทำนี้หมายความว่า การกระทำทุกอย่างโดยทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นการกระทำดีหรือไม่ดีก็จัดเป็นกรรม หรือการกระทำทั้งสิ้น นักปราชญ์บางท่านกล่าวว่า คำว่า “กรรม” มาจากคำว่า ฤตะ ในคัมภีร์พระเวท ซึ่งหมายถึง ความเป็นระเบียบแห่งสรรพสิ่งในสากลจักรวาล ความเป็นสัจธรรมหรือกฎของธรรมชาติ หมายถึง ความเป็นระเบียบในธรรมชาติ เป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วในธรรมชาติไม่มีใครสร้างหรือทำลายได้ เป็นอยู่อย่างนี้

^{๓๒} สุวรรณ เพชรนิล, ปรัชญาอินเดีย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๘), หน้า ๓๐-๓๑.

ตลอดไป^{๓๓} กฎแห่งกรรม ในทัศนะของปรัชญาปรัชญาพระเวทตามคัมภีร์อุปนิษัตินั้นมีความหมาย ๒ นัยด้วยกันคือ

๑. กฎแห่งกรรม คือ กฎแห่งธรรมชาติ หรือกฎแห่งความเป็นเหตุเป็นผลในธรรมชาติ เพราะทุกสิ่งที่เกิดขึ้นนั้นจะต้องเป็นไปตามอำนาจแห่งเหตุปัจจัย การที่สิ่งหนึ่งสิ่งใดจะเกิดขึ้นมาจนเป็น สิ่งนั้นสิ่งนี้ได้ขึ้นก็ต้องอาศัยเหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้น และเมื่อเกิดมาแล้วมันดำรงอยู่ได้ก็เพราะมีเหตุ ปัจจัยทำให้มันดำรงอยู่ และเมื่อมันเสื่อมสลายลงก็มีปัจจัยทำให้เสื่อมสลาย ทุกสิ่งทุกอย่างที่มีรูปร่างก็ อยู่ภายใต้อำนาจของเหตุปัจจัยไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้นมาอย่างลอยๆ โดยปราศจากเหตุปัจจัย นี่คือกฎแห่ง กรรมในความหมายของกฎแห่งธรรมชาติ กฎแห่งเหตุผล นั่นเอง

๒. กฎแห่งกรรม หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กฎแห่งศีลธรรม หมายถึงกฎแห่งการกระทำ ของสิ่งที่มีชีวิต หรือในความหมายแคบลง ก็คือ กฎที่เกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์ โดยทั่วไปหลักการ ของกฎแห่งกรรมตามความหมายนี้ คือการทำความดีย่อมได้รับผลดี และหากกระทำชั่วย่อมได้รับ ผลชั่ว อันเป็นไปตามกฎทางศีลธรรม ในคัมภีร์อุปนิษัตินั้นการประกอบพิธีบูชาญ การสร้างหรือทำสิ่ง ที่เป็นสาธารณประโยชน์ งานสังคมสงเคราะห์การบริจาคทาน หรือการช่วยเหลือผู้อื่น ถือว่าเป็นการ ประกอบกรรมดี (กุศลกรรม) ซึ่งจัดเป็นกรรมดีชั้นธรรมดา ส่วนกรรมดีชั้นสูงสุดหรือชั้นอุกฤษณ์นั้นคือ การบำเพ็ญตบะหรือการบำเพ็ญเพียรแบบนักบวชเพื่อให้บรรลุโมกษะ^{๓๔}

กฎแห่งกรรมนี้ ถือเป็นกฎของการพิทักษ์รักษาผลประโยชน์หรือการดำรงความเป็นธรรม ของผลกรรม ที่มนุษย์ซึ่งเคยได้กระทำไว้แล้ว อีกทั้งยังคอยนำส่งผลให้ตอบสนองการกระทำเหล่านั้น อย่างไม่มีวันสูญหายไปไหน กรรมหรืออวิชชาทำให้มนุษย์ติดข้องอยู่ในสังสารวัฏ ในปรัชญาเวทนั้น นั้นท่านรามานุชได้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างชีวาตมกับกรรมไว้ว่า^{๓๕} “เป็นสิ่งที่มิเบียดเบียนไม่ ปรากฏ และไม่อาจสวดย้อนหลังไปถึงชีวาตมมันเริ่มทำกรรมตั้งแต่เมื่อใดและอย่างไรได้ ด้วยเหตุนี้ กระบวนการมีชีวิตจึงไม่มีเบียดเบียน แต่มีที่สิ้นสุดเมื่อบรรลุโมกษะ และด้วยอำนาจของกรรมทำให้ชีวาต มันต้องมาเวียนว่ายตายเกิด รับสุขรับทุกข์ไปจนกว่าจะบรรลุโมกษะ” ในตัวบทของภควัทคีตาตอนหนึ่ง ที่แสดงให้เห็นถึงอำนาจของกรรมว่า “ตัวตนที่เป็นกายหยาบนี้ ไม่สามารถพ้นไปจากอำนาจของกรรม ได้เลย “ท่านนั้น”(หมายถึงอาตมฉัน) ผู้ซึ่งได้พ้นแล้วจากกรรมอย่างเด็ดขาด เป็นผู้ที่ควรเรียกว่า ผู้หลุด แล้วอย่างแท้จริง”^{๓๖} (อถยาย ๑๘ บท ๑๑) ในปรัชญาพระเวทนั้นมีกรรมอยู่ ๒ ประเภท คือ

๑) กรรมที่ให้ผลแล้ว เรียกว่า อารัพธกรรม หรือ รารัพธกรรม เช่น เกิดมามีรูปร่างหน้าตา ดีหรือไม่ดี มีอวัยวะของร่างกายครบ ๓๒ ประการหรือไม่ครบ เป็นต้น

^{๓๓} พิน ดอกบัว, ปวงปรัชญาอินเดีย, พิมพ์ครั้งที่ ๒ , หน้า ๔๒.

^{๓๔} ทองหล่อ วงษ์ธรรมา, ปรัชญาอินเดีย , หน้า ๕๓.

^{๓๕} พิน ดอกบัว, ปวงปรัชญาอินเดีย, พิมพ์ครั้งที่ ๒ , หน้า ๑๓๙.

^{๓๖} พุทธศาสนิก, อนัตตาของพระพุทธเจ้า, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา), หน้า ๑๐๔.

๒) กรรมที่ยังไม่ให้ผล เรียกว่า อนารัทธิกรรม กรรมประเภทนี้แบ่งย่อยออกไปอีก ๒ อย่าง คือ ปราคณกรรม หรือ สัญจิตกรรม คือกรรมที่เคยสะสมมาตั้งแต่อดีต และกริยามาณกรรม หรือ สัญจียมนกรรม คือ กรรมที่สะสมขึ้นมาใหม่ในชาติปัจจุบัน^{๓๗}

ในปรัชญาพระเวทมีพระอิศวรเป็นเจ้าของกรรม คือจะทรงมีหน้าที่รักษาความยุติธรรม เพื่อให้ทุกชีวิตอยู่ภายใต้หลักกรรม ดังนั้น มนุษย์ผู้กระทำความกรรมย่อมนำไปสู่สมฤตภาพวิญญานท่องเที่ยวไปมีเกิดและมีตายในภพชาติต่างๆ ตามกรรมของตนและมนุษย์ทุกคนจะต้องได้รับผลของกรรม โดยไม่อาจหลีกเลี่ยงไปได้ ซึ่งสิ่งเลวร้ายที่ปรากฏในชาตินี้ หรือในชีวิตนี้เป็นผลกรรมเก่ากรรมชั่วที่ทำไว้ในชาติก่อนหรืออดีตชาติ การสวดอ้อนวอนมีความมุ่งหมายเพื่อปลดปล่อยกรรมในอดีตด้วยผู้กระทำความกรรมดียอมไปเกิดในพรหมโลก เพราะผลของกรรมชั่ว บางคนจึงต้องเกิดในสิ่งที่ไร้วิญญาน เช่น ต้นไม้ กรรมและการเกิดใหม่ของมนุษย์เรานั้นจะวนเวียนอยู่เรื่อยไป

ฉานโทคะอุปนิษัทให้ทรรศนะเกี่ยวกับการเกิดใหม่ว่าอาตมมันนั้นเกิดได้ ๒ ทาง คือ

๑. เทวียน เป็นทางสว่างหรือทางแห่งเทพ ในทางสว่างหรือทางแห่งเทพนั้นผู้ที่เข้าถึงได้ก็ด้วยการบำเพ็ญตบะเพื่อความรู้แจ้งเห็นจริงในพรหมันหลังจากตายแล้วจึงจะสามารถดำเนินไปทางนี้ได้ ซึ่งเป็นทางอันเกษมโดยผ่าน อากาศ พระอาทิตย์ และสุดท้ายก็เข้าสู่โลกแห่งความเป็นเอกภาพกับพรหมัน ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

๒. ปีถุยาน เป็นทางมืดหรือทางแห่งบิตรนั้น ผู้ที่จะดำเนินไปตามทางนี้ได้ก็คือ คนที่บำเพ็ญกุศลกรรมหรือกรรมดีดังกล่าวแล้ว เมื่อตายแล้วก็จะดำเนินไปตามทางมืดนี้ ซึ่งเป็นทางแห่งหมอกควัน เมื่ออยู่ในโลกแห่งบิตรระยะหนึ่งก็จะกลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีก หรือลงมา สิ่งสถิตอยู่ในพีชพันธุ์ธัญญาหาร เมื่อมนุษย์บริโภคพีชพันธุ์ธัญญาหารเข้าสู่ร่างกาย ก็จะถือกำเนิดในร่างกายมนุษย์ ถ้าผู้ที่ประกอบแต่กุศลกรรมหรือกรรมดีไว้ก็จะเกิดมาเป็นคนดี เช่น เกิดเป็นพราหมณ์ กษัตริย์ แพศย์ ส่วนผู้ที่ประกอบกรรมชั่วหรืออกุศลกรรมไว้มาก เมื่อตายแล้วก็จะไปสู่ยมโลก เสวยความทุกข์ตามสภาพของกรรมที่ทำไว้ เมื่อสิ้นกรรมในยมโลกแล้วหากเกิดในโลกมนุษย์ก็จะเกิดในตระกูลต่ำ เช่น เกิดในตระกูลศูทร จันฑาล หรืออาจจะไปเกิดเป็นสัตว์ เช่น สุนัข หมู แมว แพะ แกะ เป็นต้น

สำหรับปรัชญาพระเวท อธิบายหลักกรรมไว้ว่าเป็นการกระทำความดียอมนำไปสู่สมฤตภาพวิญญานท่องเที่ยวไปมีเกิดและมีตายในภพชาติต่างๆ ตามกรรมของตนคนเราทุกคนจะต้องได้รับผลของกรรม โดยไม่อาจหลีกเลี่ยงได้สิ่งเลวร้ายที่ปรากฏในชาตินี้ หรือในชีวิตนี้เป็นผลกรรมเก่ากรรมชั่วที่ทำไว้ในชาติก่อนหรืออดีตชาติ

กรรมใดๆ ก็ตามไม่ว่ากรรมดีหรือกรรมชั่วย่อมส่งผลให้แก่อินทรีย์ภาพของผู้ทำและสิ่งแวดล้อมอย่างแน่นอน ผลกรรมที่ส่งผลให้แก่อินทรีย์ภาพของผู้ทำนั้นจะถูกเก็บไว้ในจิต เป็นปัจจัย

^{๓๗} พิน ดอกบัว, ปวงปรัชญาอินเดีย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๑๖.

ปรุงแต่งจิตให้คิดดีหรือคิดชั่วไปตามลักษณะของกรรมนั้น ๆ ผลกรรมที่ส่งผลให้แก่ สิ่งแวดล้อมก็ทำให้ สิ่งแวดล้อมดีหรือเลวตามลักษณะของผลกรรมเช่นกัน^{๓๘}

อย่างไรก็ตามผลกรรมทั้งหลายเกิดจากอวิชชา เพราะฉะนั้น ความหมายของอวิชชา (อวิชชา) หมายถึงความไม่รู้ อวิชชาเป็นสิ่งที่เหมือนม่านปิดบังทำให้เรามั่นไม่รู้ว่าความเป็นจริงว่าตนเอง กับสิ่งสมบูรณ์ คือ พรหมนั้น เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ความไม่รู้หรืออวิชชานี้เป็นสาเหตุให้อาตมามัน ต้องเวียนว่ายตายเกิด ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ ขณะที่ท่องเที่ยวไปก็กระทำความดีบ้างชั่วบ้าง แล้วก็ ได้รับผลแห่งกรรม เป็นความสุขบ้างทุกข์บ้างหมุนเวียนกันไป เมื่อใดชีวิตมันเห็นแจ้งในความเป็นจริง และขจัดอวิชชาเสียได้เมื่อนั้นก็จะบรรลุความหลุดพ้นกลับคืนสู่สภาพความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพรหมัน ซึ่งเรียกว่าการบรรลุโมกษะ^{๓๙}

ในปรัชญาอินเดียตามทัศนะของปรัชญาเวทาคะเชื่อว่า トラบใดที่มนุษย์ยังครองชั้นอยู่ จิตก็ยังไม่สามารถทำความบริสุทธิ์ภายในให้เกิดขึ้นได้ เพราะอวิชชานั้นเองที่ทำให้ธรรมชาติอันบริสุทธิ์ ต้องมาเศร้าหมอง ด้วยความยึดมั่นถือมั่นในตัวเอง เกิดความอหังการ มมังการ ตีใจ เสียใจ เสวยสุข เสวยทุกข์ มีวิญญูณที่ไม่บริสุทธิ์ เปราะเปื้อนหมองด้วยผลกรรมที่ได้กระทำไว้ จึงต้องเวียนว่ายตาย เกิดอยู่อย่างไม่รู้จบ จนกว่าวิชาหรือการรู้ความจริงจะเกิดขึ้นกับตัวเอง รู้ธรรมชาติของตัวเอง มุ่ง ปฏิบัติจนบรรลุโมกษะจนเป็นวิญญูณที่บริสุทธิ์ ไม่หมองด้วยกรรมเก่า เสวยวิมุตติชั่ววันรันดร์ อาตมามันที่บรรลุโมกษะแล้วนั้น จะสามารถล่วงรู้สิ่งต่างๆ ได้อย่างไม่มีขอบเขตจำกัด และเสวยความสุข ได้อย่างมากมาย เต็มเปี่ยมชั่ววันรันดร์ เพราะไม่มีกิเลสมาคอยกั้นปิดบังให้หมอง ทานรามานูษะ เชื่อว่า “ อาตมามันที่บรรลุโมกษะแล้ว จะดีประเสริฐอย่างยิ่ง จนมีลักษณะคล้ายพระเจ้า”^{๔๐}

ประเด็นการกลับชาติมาเกิดใหม่ ในปรัชญาอินเดียตามทัศนะของปรัชญาอุปนิษัทกล่าวว่า “คนที่ตายไปแล้วหากทำบุญกุศลไว้มาก ก็จะไปอยู่กับพระพรหมโดยผ่านเทพ (เทวยาน) ส่วนคน ธรรมดา เมื่อตายไปแล้วจะไปอยู่โลกบิตร (ปิตุยาน) ชั่วระยะหนึ่งแล้วกลับมาเกิดอีก”^{๔๑} สำหรับการ เพื่อการกลับชาติมาเกิดใหม่นั้นเรียกว่า กรรมโยคะ ซึ่งหมายถึง “ทางเข้าถึงอันติมสัจจะด้วยการปฏิบัติ หน้าที่อย่างถูกต้อง” คือจะต้องเข้าถึงญาณโยคะ คือมีความรู้ก่อน กรรมโยคะจึงจะปรากฏชัด คือเห็น ความสำคัญของการปฏิบัติหน้าที่ บุคคลไม่สามารถสลัดหน้าที่ของตนให้พ้นได้ เอกภาพนี้ขึ้นอยู่กับ การ ปฏิบัติหน้าที่ของแต่ละบุคคล อุดมคติของปรัชญาภคฺวคีตาไม่ใช่การปฏิเสธหน้าที่ คือไม่ได้หมายถึง

^{๓๘} อติคักดิ์ ทองบุญ, ปรัชญาอินเดียร่วมสมัย, หน้า ๑๕๘.

^{๓๙} สุนทร ฦ รังษี, ปรัชญาอินเดีย : ประวัติและลัทธิ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๔๑.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑.

การหนีโลก หรือสละโลกเท่านั้น แต่หมายถึงการปฏิบัติหน้าที่ด้วยเจตจำนงอย่างแท้จริง ทั้งต้องทำในทางที่จะไม่ผูกพันตนด้วย

สรุปความว่า ประเด็นเรื่องการเกิดใหม่ในปรัชญาอินเดียตามคัมภีร์พระเวทและคัมภีร์อุปนิษัท เป็นความสัมพันธ์ ๒ แบบด้วยกัน คือ

๑. อาตมัน หรือจิตซึ่งมีความเป็นอัตตา (ตัวตน) และจะไม่ดับสูญไปตามร่างกายเดิม โดยมีกระบวนการเกิดใหม่เป็นลักษณะของการเคลื่อนที่ของอาตมันจากร่างเดิมไปสู่ร่างใหม่ ซึ่งร่างใหม่นั้นจะดีหรือไม่ดีขึ้นอยู่กับกรรม

๒. กฎแห่งกรรม หมายถึงกฎที่อำรงโลกและรักษาสถาของกรรมต่างๆ ที่บุคคลได้กระทำไว้ไม่ให้สูญหายไปไหน ซึ่งประกอบทั้งกฎแห่งธรรมชาติและกฎแห่งศีลธรรม กฎแห่งกรรมนี้จะทำหน้าที่พิทักษ์ดูแลผลประโยชน์จากการกระทำไว้ทั้งดีและไม่ดี เพื่อส่งต่อกรรมเหล่านั้นให้ติดตามกับอาตมันไปเกิดใหม่ เช่นเดียวกับการดำรงอยู่ของพลังงานเชิงวัตถุ ที่จะคอยตามสนองกับวัตถุอื่นๆ ในคราวต่อมา และเมื่อทุกชีวิตถูกสร้างและกำหนดความเป็นไปโดยพรหมัน ถือเป็นกฎอย่างหนึ่ง ดังนั้น การจะเข้าสู่โมกษะหรือพรหมันได้นั้นอาตมันจะต้องปฏิบัติตนมาแล้วเป็นอย่างดี ไม่ผูกพันอยู่กับกิเลส และต้องไม่มัวหมองด้วยกรรมเก่าใดๆ ทั้งสิ้น

๒.๑.๒ สังสารวัฏ (transmigration)

การเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งเดิมทีนั้นมีความเชื่อจากปรัชญาพระเวทเป็นพื้นฐาน แต่ในประเด็นนี้ เป็นการนำเสนอการเวียนว่ายตายเกิดด้วยท่าทีแนวคิดแบบพุทธปรัชญาเถรวาท ที่เชื่อในการเวียนว่ายตายเกิดซึ่งเรียกว่า สังสารวัฏ เป็นการเวียนตาย เวียนเกิด เวียนเกิด และเวียนตาย เวียนอยู่อย่างนี้เรื่อยไปไม่รู้จบ ประสบความสุขและความทุกข์ ประสบการณ์ที่ผ่านมาแต่ละชาติเป็นเรื่องของการรับผลกรรมที่ได้กระทำไว้แล้ว พระพุทธศาสนาเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏแบบข้ามภพข้ามชาติว่ามีอยู่แน่นอน ทั้งยังพยายามชี้ให้เห็นว่าการตายไม่ใช่กระบวนการสุดท้ายของชีวิต หรือการตายจะทำให้ชีวิตสิ้นสุดลง หากแต่ชีวิตยังคงต้องเวียนตายเวียนเกิดต่อเนื่องจนนับชาติไม่ถ้วน เวียนอยู่อย่างนี้ไม่รู้จบ เช่นเดียวกับน้ำในแม่น้ำลำคลองเมื่อถูกแสงอาทิตย์แผดเผา น้ำนั้นก็กลายเป็นไอน้ำ จากไอน้ำก็ระเหยกลายเป็นเมฆ และจากเมฆก็กลายเป็นฝน เมื่อฝนตกลงมาเป็นหยดน้ำ น้ำเหล่านั้นก็ไหลลงสู่แม่น้ำลำคลอง หมุนเวียนเช่นนี้อยู่เรื่อยไปไม่มีที่สิ้นสุด ในพุทธปรัชญาถือว่าการเกิดของชีวิตใหม่ต้องประกอบด้วยรูปและนามที่เรียกว่า ชันธ์ ๕ ที่ต้องอาศัยความเป็นไปซึ่งกันและกัน อาศัยความเป็นเหตุและปัจจัยของกันและกันเพื่อการเกิดใหม่เสมอ

การเกิดใหม่ของชีวิตหนึ่ง เป็นไปตามเหตุปัจจัยภายใต้อำนาจอย่างหนึ่ง ซึ่งก็คืออำนาจแห่งผลกรรมที่ได้กระทำไว้แล้วอดีต พุทธปรัชญามีทัศนะว่ากรรมเปรียบเหมือนเป็นสะพานที่นำจิตวิญญาณไปสู่กระบวนการเวียนว่ายตายเกิดครั้งแล้วครั้งเล่า กรรมประกอบด้วยกุศลกรรมและอกุศลกรรมซึ่งจะ

ฝังอยู่ในจิตใจ (ภวังคจิต) ตลอดเวลา ดังคำกล่าวที่ว่า “กรรมใดใครก่อกรรมนั้นย่อมตอบสนอง” ผู้ใดกระทำสิ่งใดไว้ ผู้กระทำเท่านั้นที่รู้ดีที่สุดและจะไม่มีผู้ใดรู้ดีเท่ากับตัวผู้กระทำเองเลย ดังนั้น บุคคลผู้ซึ่งใกล้จะตายจึงจำเป็นต้องทำจิตใจให้เป็นสมาธิ สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน เพื่อเวลาตายจะได้ไปสู่สุคติภูมิที่ดี กระบวนการเกิดใหม่ในพุทธศาสนาถือว่า จิตหรือวิญญาณเป็นตัวที่ทำให้เกิดใหม่ คือ ถ้าวิญญาณไม่ก้าวลงสู่ครรภ์มารดา นามรูปในครรภ์นั้นก็จะเกิดไม่ได้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงพุทธพจน์ไว้ว่า จิตหรือวิญญาณนั้นไม่ตายไปกับร่างกาย และต้องแสวงหาที่อยู่ใหม่ด้วยการเกิดใหม่ และการเกิดนี้เป็นสิ่งที่ต้องดำเนินไปภายใต้การอิงอาศัยกันและกันเพื่อการเกิดขึ้น ที่เรียกว่าหลักอิทัปปัจจยตา ด้วยหลักการที่ว่า เมื่อมีสิ่งนั้น สิ่งนั้นจึงมี เพราะมีสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด หรือเมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ และหลักการดังกล่าวทำให้เกิดการไหลเวียนของชีวิตอันเกี่ยวเนื่องด้วยความทุกข์ ตามวงจรที่เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท คือ เพราะอวิชชา (ignorance) เป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะมีสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา (desire) เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะมีภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะมีชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสะ ล้วนเป็นความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น วงจรแห่งปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นวงจรแห่งสายเกิด เป็นการอิงอาศัยการเกิดเพื่อผลแห่งกองทุกข์ นอกจากนี้ยังมีสายดับซึ่งเป็นการอิงอาศัยความเป็นเหตุและปัจจัยการเกิดขึ้นเพื่อความดับทุกข์อย่างสิ้นเชิง อย่างไรก็ตามปฏิจจสมุปบาททั้งสายเกิดและสายดับจะต้องมีความเป็นไปตามหลักของพระไตรลักษณ์ คือ เมื่อมีสิ่งใดเกิดขึ้น สิ่งนั้นย่อมมีอยู่ และสิ่งนั้นย่อมต้องดับไปในที่สุด เป็นไปตามธรรมดาของธรรมชาติ

วงจรที่แสดงให้เห็นถึงกระบวนการแห่งชีวิต ทั้งวงจรแห่งการเกิดทุกข์ และวงจรแห่งการดับทุกข์ หลักพุทธปรัชญาสอนว่า ชีวิตทุกชีวิตมีส่วนที่เป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน และมีความเป็นไปต่อเนื่องไม่ขาดสาย เมื่อการเกิดขึ้นของสิ่งหนึ่งเป็นเหตุให้อีกสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นตามมา สิ่งที่เกิดขึ้นตามมาเป็นเหตุให้เกิดสิ่งตามๆกันมาต่อเนื่องอย่างไม่รู้จบ เป็นเรื่องธรรมดาของโลก และเรื่องธรรมดาเหล่านั้นเป็นหลักความจริงโดยธรรมชาติด้วย ดังนั้น กฎปฏิจจสมุปบาทก็ย่อมต้องเป็นกฎธรรมชาติด้วยเช่นกัน เพราะปฏิจจสมุปบาทก็เป็นหลักความจริงตามธรรมชาติที่สามารถรับรู้ได้ด้วย ดังพุทธพจน์ที่กล่าวว่า ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาทผู้นั้นเห็นธรรม และผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นย่อมเห็นปฏิจจสมุปบาท^{๔๒} วงจรแห่งปฏิจจสมุปบาทที่เรียกว่า ภวจักร (ล้อแห่งภพ) เพราะว่าชีวิตมนุษย์นั้นมีความหมุนเวียนเป็นวงกลมเหมือนกับกงจักรเช่นนั้น และกงจักรนี้เองที่เป็นวงล้อแห่งสังสารวัฏ ทำให้มนุษย์ต้องจมอยู่ภายใต้กงล้อแห่งปฏิจจสมุปบาท ด้วยการเวียนว่ายตายเกิดตามเหตุแห่งกรรมดีและกรรมชั่ว เพราะกระบวนการเกิดของปฏิจจสมุปบาทเป็นเหตุแห่งเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสังสารวัฏทั้งสิ้น

^{๔๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๖/๓๕๙.

สรุปความว่า การศึกษาการเวียนว่ายตายเกิดในทัศนะของพุทธปรัชญานั้นมีความเกี่ยวข้องกับ ๒ ปัจจัยด้วยกันคือ

๑. จิตหรือวิญญาณ เป็นสิ่งที่น่าสนใจไปสู่การเวียนว่ายตายเกิด จิตหรือวิญญาณจะทำงานควบคู่ไปกับการที่ได้สั่งสมไว้แล้ว ทั้งในชาติภพปัจจุบันและในอดีต นำไปสู่การรับผลกระทบนั้นจนเกิดเป็นกองทุกข์ และกองทุกข์มากมายที่ชีวิตต้องเผชิญนี้มีความเกี่ยวเนื่องที่อิงอาศัยความเป็นเหตุปัจจัยของการกระทำและผลของการกระทำ

๒. กฎปฏิจจสมุปบาท เป็นเรื่องของการอิงอาศัยความเป็นเหตุปัจจัยที่มีความเกี่ยวเนื่องกัน กฎปฏิจจสมุปบาท ถือเป็นกฎเกณฑ์แห่งธรรมชาติ เป็นกระบวนการเวียนว่ายตายเกิดของชีวิต โดยจิตที่มีกรรมต้องเวียนว่ายตายเกิดตามผลแห่งกรรม กล่าวคือ จิต กรรม และผลของกรรม เป็นสิ่งที่ทำให้ชีวิตต้องวนเวียนเกิดดับในวงจรแห่งสังสารวัฏอย่างไม่มีวันสิ้นสุด

๒.๒ แนวคิดเรื่องสังสารวัฏในพุทธปรัชญาเถรวาท

สังสารวัฏ หมายถึง การเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์โลกทั้งหลาย ที่ต้องวนเวียนอยู่ในภพภูมิต่างๆ อย่างไม่มีที่สิ้นสุด^{๔๓} คำว่าสังสาร แปลว่า การท่องเที่ยวไปอย่างไม่รู้เบื้องต้นและเบื้องปลาย วัฏฏะ แปลว่า การหมุนเวียนไปสู่ภพภูมิต่างๆ จากภพหนึ่งไปสู่อีกภพหนึ่ง จากภพนี้ไปสู่ภพนั้น เช่น การเวียนเกิดไปสู่ สุตตภูมิ หรือ ทุคติภูมิ บ้างอย่างนี้เป็นต้น เมื่อถามว่าชีวิตนั้นคืออะไร อธิบายได้ว่าชีวิต คือ การมาประชุมรวมกันจากสิ่งที่เรียกว่าขันธ์ ๕ คือ รูปและนาม ประกอบกันขึ้นมาเป็นชีวิตและเป็นสิ่งที่ต้องเวียนตายเวียนเกิด เวียนเกิดเวียนตาย แล้วก็ตายแล้วเกิด แล้วก็เกิดแล้วตาย ไปเรื่อยๆเช่นนี้ วงจรของชีวิตที่เกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิด เป็นลักษณะของการเกิดใหม่กับร่างใหม่เมื่อร่างกายเดิมนั้นแตกดับหรือตายไป^{๔๔} หากถามว่าอะไรคือสิ่งที่เวียนว่ายตายเกิด ในพุทธปรัชญาเถรวาทเรียกสิ่งที่เวียนว่ายตายเกิดนี้ว่า จิต เป็นกระบวนการของความจริงที่การปรุงแต่งจิตโดยเจตสิกจนเกิดเป็นรูป รูปจะทำงานไม่ได้หากอายตนะภายนอกและอายตนะภายในกระทบกัน แล้วไม่เกิดการปรุงแต่งขึ้นมา คำอธิบายเกี่ยวกับจิตเพียงอย่างเดียวจึงแสดงว่าจิตนั้นไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) แต่เมื่อจิตถูกอธิบายให้มีตัวตน (อัตตา) ก็ต่อเมื่อจิตนั้นรวมเข้ากับรูปและเจตสิกอีกทีหนึ่ง

ในงานวิจัยนี้ จะได้ศึกษาถึงปัญหาของสังสารวัฏคืออะไร และอะไรคือสิ่งที่เวียนว่ายตายเกิด (What becomes) และปัญหาที่ว่า อะไรคือความเป็นสาเหตุ (What is causal theory) ของการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งจะพิจารณาตามประเด็นต่อไปนี้

๒.๒.๑ แนวคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ

^{๔๓} สุริย์ มีผลกิจ, สังสารวัฏ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๗.

^{๔๔} สุนทร ณ รั้ง, ปรัชญาอินเดีย : ประวัติและลัทธิ, หน้า ๔๗.

สังสารวัฏในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นสัมพันธ์กับเรื่องตายแล้วเกิดหรือไม่ หรือเรื่องตายแล้วเกิด-ตายแล้วสูญ เป็นปัญหาที่มนุษย์ขบคิดกันมาทุกยุคทุกสมัย แม้แต่ในครั้งพุทธกาลก็มีการกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้นับไม่ถ้วน ซึ่งพอสรุปผลจากการค้นคว้าได้เป็น ๒ พวกใหญ่ๆ^{๔๕} คือ

๑. พวกหนึ่งเห็นว่าตายแล้วสูญ หรือพวกอุจเฉททิฏฐิ

๒. พวกหนึ่งมีความเห็นว่าตายแล้วเกิด แนวคิดนี้แบ่งออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ

ก. พวกที่มีความเห็นว่าตายแล้วเกิด และเกิดเป็นเหมือนเดิม คือ เคยเกิดเป็นอะไร ก็จะเป็นอย่างนั้นตลอดไปไม่เปลี่ยนแปลง เช่น เคยเกิดเป็นคน ก็จะเกิดเป็นคนในชาติอื่นตลอดไป พวกนี้จัดเป็น สัสสตทิฏฐิ

ข. พวกที่มีความเห็นว่าตายแล้วเกิด แต่อาจเกิดเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นได้ ไม่จำเป็นต้องเกิดเป็นอย่างเดิมเสมอไป

จากการที่พระพุทธเจ้าทรงบรรจุพหุพินิชาสนุสติญาณ และจุตูปปาตญาณดังแสดงไว้แล้วว่า พระพุทธเจ้าทรงรู้ถึงภพภูมิและแหล่งกำเนิดของสรรพสัตว์ได้เป็นอย่างดี ซึ่งแสดงไว้ภายใต้แนวคิดแบบภพภูมิและสัมพันธ์กับเวลา ดังนี้

๒.๒.๑.๑ สังสารวัฏกับเรื่องภพ-ภูมิ หมายถึง ภาวะชีวิตของสัตว์หรือโลกที่อยู่ของสัตว์ ภูมิ หมายถึง ระดับของจิตใจ^{๔๖} ฉะนั้น ภูมิ หรือ ภพ ในที่นี้หมายถึงสถานที่อันเป็นสถานที่เกิด และที่อยู่ของเหล่าสัตว์ผู้ซึ่งยังมีกิเลส กล่าวคือ ผู้ที่มีกิเลสจะต้องเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ ด้วยอำนาจของผลกรรมที่ทำไว้^{๔๗} จำแนกเป็นภูมิ ๒ คือ สุกตติภูมิ (ภูมิที่ดี) และทุคติภูมิ (ภูมิที่ไม่ดี) ภูมิต่างๆ เหล่านี้มีอยู่ในโลกธาตุในทางพุทธศาสนาเถรวาท^{๔๘} ภพนั้นแบ่งออกได้เป็น ๒ อย่าง^{๔๙} คือ

๑) กรรมภพ คือ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อาเนญขาภิสังขาร เมื่อว่าโดยบุคคลลาภิษฐานแล้ว กรรมภพ ได้แก่ การกระทำด้วย กาย วาจา ใจ ในสิ่งที่ดี และไม่ดีของบุคคลทั่วไป (ยกเว้นพระอรหันต์)

^{๔๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **พุทธประวัติ เล่ม ๑**, (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔, หน้า ๕.

^{๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๒๙๒.

^{๔๗} ฟั่น ดอกบัว, **สังสารวัฏในการเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สยามปริทัศน์, ๒๕๕๗), หน้า ๓๙.

^{๔๘} วัชร งามจิตรเจริญ, **พุทธศาสนาเถรวาท**, (กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๐), หน้า ๕๑.

^{๔๙} ชู.จุฬ. (ไทย) ๓๐/๑๐๔/๓๕๖-๓๕๗.

๒) ภาพใหม่อันมีในปฏิสนธิ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันมีในปฏิสนธิ ซึ่งเรียกว่า อุปัตติภาพ ได้แก่ สัตว์โลกที่อยู่ใน ๓๑ ภาพภูมิ พร้อมทั้งการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัส การนอนหลับ เป็นต้น^{๕๐} โดยภาพนั้นมีอยู่ ๓ ประเภท^{๕๑} คือ

๑. กามภาพ หมายถึง ภาพของสัตว์ที่เกิดในสถานที่ที่ยังติดอยู่ในอารมณ์ที่น่าพอใจ มี รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ กามภาพ ส่วนสุคติภาพ ได้แก่ มนุषย์และกำเนิดเทวดา ทั้ง ๖ ชั้น จัดเป็นสุคติภาพอย่างหยาบ และกามภาพส่วนทุคติภาพ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดในอบายภูมิ ๔

๒. รูปภาพ หมายถึง ภาพที่เป็นที่อยู่ของรูปพรหม เกิดขึ้นด้วยผลแห่งการปฏิบัติพัฒนาจิตใจจนได้บรรลุรูปฌาน เป็นภาพที่ไม่เกี่ยวข้องกับกามคุณ แต่จะอยู่ด้วยปีติ ความสุขอันเป็นผลแห่งความระงับกิเลสได้ เพราะได้บรรลุฌาน ได้แก่ รูปพรหม ๑๖ ชั้น จัดเป็นสุคติภาพอย่างกลาง

๓. อรูปภาพ หมายถึง โลกเป็นที่อยู่ของผู้ได้บรรลุรูปฌานมี ๔ ชั้น ผู้ที่เกิดในอรูปภาพเป็นผู้ไม่พอใจยินดีในรูปภาพจึงไม่มีรูปร่าง จัดเป็นสุคติภาพอย่างละเอียด^{๕๒}

ส่วนการแบ่งประเภทของภูมิพึงเห็นโดยภาพรวมมี ๓ ภูมิ^{๕๓} ดังนี้คือ

ก) ภูมิชั้นต่ำ เป็นการท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดในภูมิอันมีความทุกข์มาก เรียกชื่อว่า เภวภูมิ วัฏสงสาร ซึ่งมีอยู่ ๔ ภูมิ ได้แก่

(๑) โลกแห่งสัตว์นรก

(๒) โลกแห่งเปรต

(๓) โลกแห่งอสุรกาย

(๔) โลกแห่งสัตว์เดรัจฉาน

ข) ภูมิชั้นกลาง เป็นการท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดในภูมิอันมีความสุขแบบโลกีย์ หรือมีความสุขอันเจือด้วยทุกข์ เรียกชื่อว่า มัชฌิมวัฏสงสาร ซึ่งมีอยู่ ๖ ภูมิ ได้แก่ (๑) โลกมนุษย์ และมีโลกสวรรค์อยู่ ๖ ชั้น/ฉกามาพจร/เทวโลก คือ (๑) ชั้นจาตุมหาราชิกา (๒) ชั้นดาวดึงส์ (๓) ชั้นยามา (๔) ชั้นดุสิตา (๕) ชั้นนิมมานรดี (๖) ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี

ค) ภูมิชั้นสูง เป็นการท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดในภูมิอันมีความสุขมาก แต่ยังเป็นความสุขอันเจือด้วยทุกข์ (สามิสสุข) เรียกชื่อว่า อุปริมวัฏสงสาร ซึ่งมีอยู่ ๒๐ ภูมิ ได้แก่ (๑) พรหมปาริสัชชา (๒) พรหม

^{๕๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ผู้รจนา พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจारी), **ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจนูปบาทที่ปณี และปัจฉัย ๒๔** โดยย่อ, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ม.ป.พ, ๒๕๕๗), หน้า ๑๐๑.

^{๕๑} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๕.

^{๕๒} พระพงศธร คมภิระมโ, **ศึกษาเรื่องปรโลกในพระสูตรต้นตปิฎก : การศึกษาเชิงวิเคราะห์, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**, หน้า ๘.

^{๕๓} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), **ภูมิวิลาสินี**, (กรุงเทพมหานคร: ดอกหญ้า, ๒๕๔๕), หน้า ๕๗๕-๕๗๗.

บุโรหิตา (๓) มหาพรหม (๔) ปริตตา (๕) อัมปมาณณา (๖) อาภัสรา (๗) ปริตตสุภา (๘) อัมปมาณสุภา (๙) สุกกิดา (๑๐) เวหฬลา (๑๑) อสัณญสัตตา (๑๒) อวิหา (๑๓) อตัมปา (๑๔) สุทัสสา (๑๕) สุทัสสี (๑๖) อกนิฏฐะ

พรหมทั้ง ๑๖ ภูมินี้เป็น รูปภูมิ ซึ่งเป็นที่อยู่ของพระพรหมทั้งหลายที่มีรูปปรากฏ แต่ว่าเป็นรูปทิพย์ (๑๓) อากาสาณัญจายตนะ (๑๔) วิญญาณัญจายตนะ (๑๕) อาภิญญัญจายตนะ (๑๖) เนวสัณญายตนะ ฉะนั้น พรหมทั้ง ๔ ภูมินี้เป็น อรูปภูมิ คือเป็นที่อยู่ของพระพรหมผู้ได้บรรลุฌานชั้นสูง เป็นพระพรหมที่ไม่มีรูปร่างปรากฏเลย เสวยความสุขอันประณีตเป็นเวลายาวนาน

๒.๒.๑.๒ สังสารวัฏกับเรื่องเวลา

การกล่าวถึงสังสารวัฏในพระไตรปิฎกนั้นอ้างอิงกับหลักของเวลา ดังข้อความ”สังสารวัฏนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้ เมื่อเหล่าสัตว์ผู้มีวิชาเป็นที่กังกัน มีคณาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ ที่สุดเบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ”^{๕๔} ในแง่สังสารวัฏไม่มีเบื้องต้นและเบื้องปลาย เนื่องจากสังสารวัฏนั้นสัมพันธ์ในแง่ของกรรม และกรรมนั้นจะมียืนยันได้ก็ต่อเมื่อมีผลแห่งกรรมยืนยัน ดังข้อความอธิบายเรื่องโลกนี้และโลกหน้ามีเพื่อยืนยันผลกรรมว่า “โลกหน้าไม่มีเหล่าสัตว์ผู้เกิดขึ้นไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำชั่วไม่มี แต่มีคำอธิบายด้วยเรื่องเวลาคือ ร้อยปีของมนุษย์เป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ สามสิบล้านปี โดยราตรีนั้น เป็นเดือนหนึ่ง สิบสอง เดือนโดยเดือนนั้นเป็นปีหนึ่ง พันปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ มิตรอำมาตย์ ญาติสาโลหิตของบพิตร ที่เป็นคนเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเทจ ดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นฐาน แห่งความประมาท เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ถึงความเป็นสหายกับพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์แล้ว ถ้าพวกเขาจักมีความคิดอย่างนี้ว่า รอเวลาที่พวกเราเพียบพร้อมไปด้วยกามคุณ ๕ บำเรออยู่ตลอดสองคืนสองวัน หรือสามคืน สามวันก่อน จะพึงไปทูลเจ้าปายาสีว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกหน้ามีอยู่ เหล่าสัตว์ผู้เกิดขึ้นมีอยู่ ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมีอยู่ พวกเขาจะพึงมาทูลว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกหน้ามีอยู่ เหล่าสัตว์ผู้เกิดขึ้นมีอยู่ ผลวิบาก ของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมีอยู่ บ้างหรือหนอ หามิได้ ท่านก็สสพ ด้วยว่า พวกเราถึงจะทำกาละไปนานแล้วก็จริง แต่ใครเล่าบอกความข้อนี้แก่ท่านก็สสพว่า พวกเทวดาชั้นดาวดึงส์มีอยู่ หรือว่า พวกเทวดาชั้นดาวดึงส์มีอายุยืนเท่านี้ พวกเรามีได้เชื่อต่อท่านก็สสพว่า พวกเทวดา ชั้นดาวดึงส์มีอยู่ หรือว่าพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์มีอายุยืนเท่านี้”^{๕๕} โดยแนวคิดดังกล่าวไม่ใช่แนวคิดที่อธิบายโดยพระพุทธองค์เป็นความเห็นของพระเถระที่ต้องการจะอ้างเหตุผลถึงความมีอยู่ของผล

^{๕๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๓๘/๑๘๓.

^{๕๕} ที.มหา. (ไทย) ๑๐/๓๐๗-๓๐๘/๒๔๑.

เท่านั้น ฉะนั้น สังสารวัฏที่มีในคำอธิบายของพระเถระหรือในคัมภีร์พระอภิธรรมอ้างถึงการมีอยู่ของ ผลกรรมซึ่งเป็นความมีอยู่อย่างจำเป็น โดยอ้างถึง ๔ แบบ คือ^{๕๖}

- ก. ทัณฐัมมเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน
- ข. อุปัชชเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในชาติต่อไปถัดจากชาติปัจจุบัน
- ค. อปรารพเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลหลังจากอุปัชชเวทนียกรรม คือ ให้ผลเรื่อยไป สบโอกาสเมื่อใด ให้ผลเมื่อนั้น
- ง. อโหสิกรรม คือ กรรมที่ไม่ให้ผล เลิกแล้วต่อกัน

ฉะนั้น ในพุทธปรัชญาเถรวาทอ้างถึงสังสารวัฏที่เกี่ยวข้องกับเวลาที่ไม่สิ้นสุด ขณะที่มีการ คำอธิบายอีกด้านหนึ่งโดยเชื่อมโยงกับเวลาและผลกรรมที่เกิดในภพชาติหน้าเป็นหลัก

๒.๒.๒ อะไรเป็นสิ่งที่เวียนว่ายตายเกิด

ในทัศนะของพุทธศาสนาเถรวาทยอมรับว่า ความเป็นชีวิตเกิดขึ้นจากการประชุมรวมกัน ของส่วนประกอบต่างๆ ที่ไม่มีความเป็นตัวตนแท้ ด้วยสภาพของสิ่งทั้งหลายในรูปของการประชุมกัน เป็นองค์ประกอบที่มีความเกี่ยวข้องเป็นพิเศษกับเรื่องชีวิต^{๕๗} ซึ่งองค์ประกอบนั้นครอบคลุมทั้งส่วนที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม องค์ประกอบทั้งหมดตามแบบที่นิยมในพระสูตรมีอยู่ ๕ ประการ หรือ เบญจขันธ์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ขันธ์ ๕” (The Five Aggregates) เป็นสิ่งที่ถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญของความเป็นมนุษย์ที่ไม่อาจลดทอนลงได้เลย^{๕๘} ลักษณะสำคัญของขันธ์ ๕ ได้แก่^{๕๙}

๑. รูป (Corporeality) ได้แก่ ส่วนประกอบของฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกาย และ พฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสารพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมต่างๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น รูป ซึ่งมีสภาวะลักษณะพื้นฐานที่ประกอบขึ้นตามองค์ประกอบ ๔ ประการ หรือที่เรียกว่า มหาภูตรูป หรือ “ธาตุ ๔” ซึ่งประกอบด้วย

ก. ปฐวีธาตุ หรือ ธาตุดิน อันได้แก่ลักษณะของรูป ที่มีลักษณะของความแข็งมากไปจนถึง ลักษณะที่มีความอ่อนนุ่ม และเป็นสิ่งที่กินเนื้อที่และเป็นที่ตั้งของธาตุอื่นๆ ด้วย สิ่งที่ยกกว่าธาตุดิน ของร่างกายนั้น เช่น ขน ผม เล็บ กระดูก และเนื้อ เป็นต้น

ข. อาโปธาตุ หรือ ธาตุน้ำ อันได้แก่สภาพความอืดเอิบ หรือสภาพของการฉีกกรวมเข้าด้วยกัน มีลักษณะของความเป็นของเหลว เช่น เลือด น้ำลาย เสมหะ สำหรับธาตุน้ำนี้มีลักษณะที่เป็น

^{๕๖} อภ.ก.อ. (ไทย) ๔/๒/๖๘๕.

^{๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๐, หน้า ๑๕.

^{๕๘} วัชรระ งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๓๓๕.

^{๕๙} ม.ม. ๑๒/๓๐๒-๓๐๕/๓๓๐-๓๓๖.

รูปแบบของของเหลวที่แสดงออกด้วยอาการอัมเิบซึมซาบของร่างกายมนุษย์ นอกจากนี้ ธาตุน้ำยังเป็นทั้งอิงอาศัยและไหลลื่นของ ธาตุลม และธาตุไฟอีกด้วย

ค. เตโชธาตุ หรือ ธาตุไฟ อันได้แก่ลักษณะของความอุ่น ความร้อน และความเย็นของร่างกาย ธาตุไฟ แสดงออกด้วยความเป็นลักษณะอาการ สภาพของรูป และไม่สามารถแยกออกจากรูปได้เลย

ง. วาโยธาตุ หรือ ธาตุลม อันได้แก่สภาพของการเคลื่อนที่ สั่นไหว และค้ำจุน แสดงอาการของการเคลื่อนไหวหรือพัดไปมาในร่างกาย เช่น ลมหายใจ ก๊าซในท้องและลำไส้ รวมถึงอากาศที่หล่อเลี้ยงอวัยวะต่างๆภายในร่างกาย

๒. เวทนา (Feeling หรือ Sensation) เป็นส่วนที่แสดงอารมณ์ หรือความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ซึ่งทั้งหมดนั้นเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ คือทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ เวทนาแบ่งตามลักษณะของความรู้สึกได้ ๓ ประเภทคือ

- ก. สุขเวทนา คือ ความรู้สึกสุขสบายทั้งทางกายและทางใจ
- ข. ทุกขเวทนา คือ ความรู้สึกทุกข์ หรือรู้สึกไม่สบายทั้งทางกายและทางใจ
- ค. อุเบกขาเวทนา คือ เป็นความรู้สึกจะสุขก็ไม่ใช่จะทุกข์ก็ไม่ใช่ เป็นความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขและไม่ทุกข์แต่อย่างใด

เวทนานี้เป็นกิจกรรมของจิตที่เกิดขึ้นในขั้นรับ เป็นลักษณะของความเกี่ยวข้องกับผลที่อารมณ์มีต่อจิตเท่านั้น โดยที่อาการของเวทนานี้จะส่งผลให้เกิดกิจกรรมในหมวดสังขาร ตามลำดับแห่งกระบวนการ

๓. สัญญา (Perception) ได้แก่ความกำหนดได้ หรือการหมายรู้ เป็นลักษณะของการกำหนดรู้ รับรู้อารมณ์ สัญลักษณ์ เครื่องหมายต่างๆ โดยอาศัยทวารทั้ง ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์ (object) นั้นได้ สัญญาเป็นอาการอย่างหนึ่งของจิตวิญญาณในการกำหนดสิ่งที่รับรู้ เป็นเหตุให้เกิดความเข้าใจและจดจำสมมติบัญญัติเหล่านั้นไว้ สัญญาจึงเป็นสิ่งที่ทำหน้าที่เก็บบันทึกข้อมูล และแสดงข้อมูลออกมาเมื่อเราต้องการใช้ข้อมูลชุดนั้น บางครั้งระบบการทำงานของสัญญาก็เหมือนกับการปฏิบัติการของหน่วยความจำของคอมพิวเตอร์ เช่น เมื่อเราเห็นสุนัขตัวหนึ่งเดินอยู่ข้างถนนในหมู่บ้าน และเรานึกออกว่าสุนัขตัวนั้นเป็นสุนัขเพศผู้ที่อยู่ข้างบ้าน และยันึกออกอีกว่าสุนัขตัวนั้นชื่อ บ๊อบบี้ และเมื่อเราได้เจอกับสุนัขตัวนั้นอีกครั้งเราย่อมจำได้ทันที การทำงานของสัญญาก็เป็นลักษณะของการจดจำและหมายรู้ บทบาทสำคัญอีกประการหนึ่งของสัญญาคือการรับรู้อารมณ์ รวมถึงการปรุงแต่งอารมณ์ไปตามอำนาจของกิเลส จนบางครั้งทำให้การรับรู้ไม่ได้เป็นความจริงอย่างที่มันเป็นอยู่ก็ได้ สัญญาแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทคือ

- ก. สัญญาบริสุทธิ์ หรือสัญญาอย่างสามัญ คือการรับรู้อาการหรือลักษณะของสิ่งต่างๆ ที่มี
- ความเป็นปกติธรรมดาตามสภาวะของสิ่งนั้น ถือเป็นการรับรู้ขั้นต้นหรืออารมณ์แรกของการรับรู้ เช่น

ลักษณะกลม-แบน มีความสูง-ต่ำ มีขนาดหนา-บาง โดยที่ไม่ได้ปรุงแต่งเพิ่มเติมความรู้สึกใดลงไป ในอารมณ์ของการรับรู้ นั่นด้วย คือ เมื่อเห็นโต๊ะก็รู้ว่าเป็นโต๊ะ หรือเห็นสุนัขก็รู้ว่าเป็นสุนัข

ข. สัญญาเสริมแต่ง หรือสัญญาอย่างซับซ้อน คือ อาการหมายรู้ที่มีการปรุงแต่งความคิด ด้วยระดับความรู้ความเข้าใจ และประสบการณ์ของเราเข้าไปด้วย ซึ่งอาจเป็นสัญญาที่ถูกปรุงแต่งด้วย อวิชา หรือคุณธรรมความดีงามก็ได้

สัญญานี้เป็นสิ่งที่เกื้อกูลและจำเป็นในการดำเนินชีวิตของมนุษย์อย่างมาก แต่ในเวลาเดียวกันก็มีโทษมิใช่น้อยเลย เพราะมนุษย์มักจะยึดติดตามสัญญา และผูกพันอยู่กับสัญญา จนทำให้สัญญานั้นกลายเป็นเครื่องกีดกันกำบังตนเอง ห่อคลุมไว้ด้วยสภาวะจนทำให้ไม่สามารถเข้าถึงความจริงแท้ ซึ่งอยู่ลึกลงไปได้

๔. สังขาร (Mental Formations) ได้แก่ เครื่องแต่งคุณภาพของจิต เป็นเครื่องปรุงจิต หรือวิญญาณ ด้วยองค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างๆของจิต ที่มีเจตนาเป็นตัวนำ เป็นกระบวนการแห่งเจตจำนงที่ชักจูง รวบรวม และเลือก ซึ่งเมื่อจิตได้นึกคิดใคร่ครวญแล้วจึงแสดงผลออกมาเป็นการคิด การพูด และการกระทำ เป็นเหตุให้เกิดกรรมทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ ให้มีความเป็นไปในลักษณะที่แตกต่างกันตามความเชื่อหรือความระลึกได้ ล้วนเป็นที่มาของกรรมทั้งสิ้น เช่น ศรัทธา สติ เมตตา กรุณา ปัญญา โลภะ โทสะ เจตนา และสมาธิ เป็นต้น^{๖๐} สังขารจะทำงานร่วมกันกับเวทนาและสัญญา เป็นลักษณะของสภาพหรือพฤติกรรมของการทำงานทางจิต อารมณ์ ความรู้สึก สังขารจึงถือเป็นรูปร่างของแบบปฏิบัติการ ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขาร

ในพระสูตรได้แสดงความหมายของสังขารว่า ได้แก่ เจตนา ๖ หมวด คือ รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา และธรรมสัญญาเจตนา ซึ่งแปลว่า เจตจำนงหรือความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์^{๖๑}

๕. วิญญาณ (Consciousness) คือ ความรู้แจ้ง เป็นความรู้แจ้งทางอารมณ์^{๖๒} ทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรับรู้อารมณ์ทางใจ ความรู้ที่เกิดขึ้นนี้จะเป็นฐานหรือเป็นจุดเริ่มต้นให้แก่นามชั้นอื่น ๆ อันประกอบด้วยความรู้ในระดับแรก เรียกว่า ความรู้ต้น และความรู้ในระดับต่อมา เรียกว่า ความรู้ตาม

ที่ว่าวิญญาณเป็นความรู้ต้นนั้นเป็นอย่างไร อธิบายได้ว่าความรู้ต้นนี้เป็นสภาวะของการรู้ในระดับเริ่มต้น หรือระดับแรก เช่น เมื่อเราเห็นท้องฟ้า (วิญญาณ) จึงเกิดความรู้สึกสดชื่นสบายตา สบายใจ (เวทนา) จึงกำหนดรู้ได้ว่ามี ท้องฟ้า เป็นสีคราม สดใส สวย (สัญญา) จนรู้สึกชอบใจและอยาก

^{๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๐, หน้า ๒๐.

^{๖๑} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๑๖/๗๔.

^{๖๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๐, หน้า ๑๕.

เห็นท้องฟ้านั้นนานๆ โดยไม่อยากให้เวลาผ่านไป และรู้สึกโกรธที่ขายคาบังจนไม่เห็นฟ้าได้อย่างเต็มที่ จนต้องหาวิธีที่จะดูท้องฟ้าได้อย่างสบายๆและนานๆ (สังขาร)

ในส่วนที่รู้ว่ารู้ตาม ก็คือ เป็นอาการรู้ที่เกิดควบคู่ไปตามกิจกรรมของขันธอื่นๆ เช่น รู้สึกสุขสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข หรือรู้สึกบีบคั้นใจไม่สบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ (วิญญูณ) ในกรณีของการตามรู้ คือ อาการหมายรู้ว่าอย่างนี้เป็นสุข อย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) หากมีการนึกคิดปรุงแต่ง ก็ย่อมมีความรู้เกิดควบคู่ตามมา เป็นกระแสความรู้ที่ต่อเนื่องเกิดดับตลอดเวลาควบคู่ไปกับกิจกรรมของนามขันธอื่นๆ ในจิตใจ

วิญญูณขันธนี้สามารถแบ่งตามการรู้แจ้งทางอารมณ์ที่เป็นฐานเกิดให้อายตนะทั้ง ๖ ได้แก่ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ แล้วจึงคิดปรุงแต่งต่อไปต่างๆนาๆ และความรู้แรกเมื่อได้พบเห็น และเป็นสาเหตุทำให้เกิด เวทนา สัญญา และสังขาร เกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น วิญญูณถือเป็นลักษณะของการตามรู้กิจกรรมอื่นๆของนามขันธ เช่น เมื่อเรารู้สึกสบายใจ เราก็จะผ่อนคลายไม่เครียด ไม่โกรธ ไม่หงุดหงิด เราก็จะรู้สึกเป็นสุข

พุทธปรัชญาเถรวาท อธิบายขันธ ๕ ว่าเป็นองค์ประกอบต่างๆ ของชีวิตว่ามีองค์ประกอบอะไร เครื่องปรุงแต่งจิตมีอะไร ลักษณะอย่างไร การอิงอาศัยการดำเนินไปตามเงื่อนไขแห่งเหตุและปัจจัยโดยไม่สามารถที่จะแยกออกจากกันได้นั้นเป็นอย่างไร และอะไรที่ถือเป็นกฎแห่งความเป็นไปของชีวิตมนุษย์ และทำให้มนุษย์หรือเหล่าสรรพสัตว์ทั้งหลายต้องเวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ไม่มีเบื้องต้นและเบื้องปลายได้อย่างไร

จากคำถามที่ว่าอะไรคือสิ่งที่เวียนว่ายตายเกิด พิจารณาจากสภาวะของความมีอยู่ และสิ่งที่เป็นอยู่ อธิบายได้ว่ามาจากการประชุมเข้าด้วยกันของขันธ ๕ ไม่มีตัวตนแท้ๆ ของสิ่งทั้งหลาย ดังนั้นสิ่งที่เวียนว่ายตายเกิดจึงไม่ใช่ขันธ ๕ ทั้งหมด เพราะรูป (Corporeality) หรือกายเนื้อเปรียบเหมือนอุปกรณ์สำเร็จรูปที่สร้างขึ้นมารับใช้กิจกรรมของจิต ซึ่งถือได้ว่าเป็นศูนย์กลางแห่งกิจกรรมของชีวิต^{๖๓} รูปขันธหรือกายเนื้อคือส่วนที่เรามองเห็นได้ด้วยตา รูปซึ่งประกอบด้วยธาตุทั้ง ๔ เมื่อแตกดับจึงกลับคืนสู่ธรรมชาติเช่นเดิม แต่สิ่งที่ยังคงเวียนว่ายตายเกิดอย่างมีรูปร่างเบื้องต้นและเบื้องปลายนั้นคือ นามขันธ ประกอบด้วย จิต และเจตสิก เป็นส่วนที่เราไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตา ต่อคำถามที่ว่าจิตเป็นอย่างไร เจตสิกเป็นอย่างไร มีลักษณะการอธิบายในพุทธปรัชญาเถรวาท ดังนี้ว่า

๑. จิต ในพุทธปรัชญาเถรวาทเรียกสิ่งที่เวียนว่ายตายเกิดว่า จิตหรือวิญญูณ โดยมีคำอธิบายถึง ๓ ลักษณะด้วยกันว่า ๑) ผลที่กรรมกิเลสสั่งสมไว้ ก็เรียกว่า จิต ๒) ความเป็นปัจจัยแก่วิญญู หรือการสั่งสมสังสารทุกข์ ก็เรียกว่าจิต ๓) สภาพการคิดโดยสะสมอารมณ์ ก็เรียกว่า จิต^{๖๔}

^{๖๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๐, หน้า ๒๒.

^{๖๔} พุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๒๕๐-๒๕๑.

และจิตทั้ง ๓ คุณลักษณะนี้มีความเป็นธรรมชาติเดียวกับวิญญาน คือ รู้อารมณ์^{๖๕} และใจ (মনะ)^{๖๖} การอธิบายถึงจิตได้ดีที่สุดต้องอธิบายผ่านการทำงานของจิต ดังนี้

๑) ฅว้จจิต คือ จิตที่เป็นองค์แห่งภพ เป็นพื้นฐานระหว่างปฏิสนธิและจุติ ตั้งแต่เกิดจนตาย ในช่วงที่ไม่ได้เสวยอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น ฅว้จจิตก็คือ มโนหรือใจ เป็นจิตตามสภาพ ไม่ได้ขึ้นสู่วิถีการรับรู้อารมณ์^{๖๗} ฅว้จจิตยังหมายถึงจิตเดิมที่ยังบริสุทธิ์ ยังไม่เศร้าหมอง เพราะกิเลสที่จรมาคือจิตที่ประภัสสรตามที่พระอรรถกถาจารย์อธิบายไว้^{๖๘}

๒) ขวนจิต คือ จิตที่เล่นไปในวิถี ทำหน้าที่รับรู้เสพอารมณ์ทางทวารคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย หรือใจ โดยขวนจิตจะทำงาน ๗ ขณะ เริ่มจากฅว้จจิต (จิตในฅว้จ) ๑ อาวัชชนะ (การระลึกถึงอารมณ์) ๑ ทัสสนะ (การเห็นอารมณ์) ๑ สัมปฏิฉณะ (การรับเอาอารมณ์) ๑ สันติริณะ (การพิจารณาอารมณ์) ๑ โวภูฏัพพะ (การตัดสินใจอารมณ์) ๑ ขวนะ ๑^{๖๙} โดยอธิบายว่า เมื่อฅว้จจิตก่อให้เกิดการเกิดขึ้น กิริยามโนธาตุก็จะทำการระลึกอารมณ์ แล้วก่อเป็นการเห็นหรือการฟัง (ปัญจทวาร) วิปากมโนธาตุก็จะทำการรับอารมณ์แล้ว มโนวิญญานที่เป็นวิปากธาตุก็จะพิจารณาอารมณ์นั้นต่อ จนมโนวิญญานธาตุฝ่ายกิริยา ทำการตัดสินใจแล้วดับไป ขวนจิตจะเกิดก็ต่อเมื่อทุกขบวนการเกิดครบถ้วน เปรียบเหมือนแขกมาเยี่ยมเรือนแล้วเราทำการต้อนรับแขกอย่างดี แต่หากเราไม่ต้อนรับแขกแขกจะไม่บังคับเราให้ต้อนรับ

๓) วิถิจิต คือ จิตในวิถี เป็นจิตในวิถีแห่งการรับรู้เสพอารมณ์, จิตซึ่งเกิดขึ้นเป็นไปในวิถีคือพ้นจากฅว้จ หรือพ้นจากภาวะที่เป็นฅว้จจิต และมีใช่เป็นปฏิสนธิจิต หรือจุติจิต มีการรับรู้ทางทวารต่างๆ เช่น เห็น ได้ยิน ดู ฟัง เป็นต้น โดยมีวิธีการทำงานทั้งหมด ๑๗ ขณะ โดยแบ่งได้ดังนี้^{๗๐}

ก. ช่วงฅว้จจิต คือ เป็นการยึดเอาฅว้จที่เป็นอดีต มี ๓ ขณะ ได้แก่ ๑. อดีตฅว้จ (ฅว้จจิตที่สืบต่อมาจากก่อน) ๒. ฅว้จคลณะ (ฅว้จที่ไหลตัวจากอารมณ์ใหม่ที่กระทบ) ๓. ฅว้จคุปัจเฉท (ฅว้จที่ขาดจากอารมณ์เก่า)

ข. ช่วงวิถิจิตมี ๑๔ ขณะ ได้แก่ ๑. ปัญจทวาราวัชชนะ เป็นการคำนึงอารมณ์ใหม่ทางทวารนั้นๆ ในทวารทั้ง ๕ ถ้าอยู่ในมโนทวารวิถี ก็เป็นมโนทวาราวัชชนะ ๒. ปัญจวิญญาน เป็น

^{๖๕} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๒๒๑.

^{๖๖} ธรรมชาติอันใดเป็นจิต ธรรมชาติอันนั้น ชื่อว่าใจ ธรรมชาติอันใดเป็นใจ ธรรมชาติอันนั้นชื่อว่าจิต อ้างใน วิมหา. (บาลี) ๑/๑๘๔/๑๓๘.

^{๖๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, หน้า ๒๘๐.

^{๖๘} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/๓๗๖.

^{๖๙} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๗๐๔-๗๐๕.

^{๗๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, หน้า ๓๖๘-๓๗๐.

การรู้อารมณ์นั้นๆ ในอารมณ์ทั้ง ๕ คือ เป็นจักขุวิญญาณ หรือโสตวิญญาณหรือขานวิญญาณ หรือชีวหาวิญญาณหรือกายวิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ๓. สัมปฏิจฉนะ เป็นการรับอารมณ์จากปัญจวิญญาณ เพื่อเสนอแก่สันตริณะ ๔. สันตริณะ เป็นการพิจารณาไต่สวนอารมณ์ ๕. โวฏฐัพพะ เป็นการตัดสินใจอารมณ์ ๖.-๑๒. ชวนะ เป็นการแล่นไปในอารมณ์ คือรับรู้เสพทำต่ออารมณ์ เป็นช่วงที่ทำการกรรม โดยเป็นกุศลชวนะหรืออกุศลชวนะ หรือไม่ก็กิริยาติดต่อกัน ๗ ขณะ ๑๓.-๑๔. ตทารมณฺ์ ยึดอารมณ์นั้น คือมีอารมณ์เดียวกับชวนะ ได้แก่การเกิดเป็นวิปากจิตที่ได้รับอารมณ์ต่อจากชวนะ ต่อกัน ๒ ขณะ แล้วจบกระบวนการเกิดภวังคจิตขึ้นใหม่

จากคำอธิบายข้างต้นสรุปได้ว่า จิต ทำหน้าที่อยู่ ๒ อย่างด้วยกัน คือ

๑. จิตเดิมนั้นเป็นจิตซึ่งยังมีความบริสุทธิ์ สะอาด เป็นภวังคจิตที่ยังไม่ถูกปรุงแต่งใดๆ ทั้งสิ้น

๒. การรู้แจ้งอารมณ์ ซึ่งเป็นกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับความจริงที่มีการปรุงแต่งโดยเจตสิกจนเกิดเป็นรูป

โดยจิตทั้งหมดถูกอธิบายภายในช่วงชีวิตทุกขณะระหว่างเกิดและดับ ซึ่งเท่ากับว่าความจริงนั้นเกี่ยวข้องกับจิตในช่วงที่มีประสาทสัมผัส ทำให้เกิดกระบวนการคิดและรู้อารมณ์ได้ จิตเดิมจึงไม่ได้คิดได้เองหรือทำงานได้โดยไม่มีรูป คืออายตนะภายนอกและอายตนะภายในกระทบกัน คำอธิบายเกี่ยวกับจิตจึงไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) แต่ถูกอธิบายให้มีตัวตนเมื่อรวมเข้ากับรูปและเจตสิกอีกทีหนึ่ง

๒. เจตสิก เจตสิกประกอบด้วย เวทนา สัญญา สังขาร เป็นตัวนำจิตไปสู่การกระทำ เจตสิกนั้นเปรียบเหมือนเครื่องปรุงรส ทำให้ผู้ที่รับประทานเกิดความปรารถนาอันแรงกล้าแล้วไปปรุงแต่งจิต ให้จิตนั้นคิดตาม และไม่อาจทนต่อปฏิกิริยาของการกระตุ้นดังกล่าวจนนำไปสู่การกระทำตามอำนาจของเจตสิกตามมา เจตสิกแบ่งตามหลักอภิธรรมแบ่งเจตสิกออกเป็น ๕๒ อย่าง คือ เป็นเวทนา ๑ เป็นสัญญา ๑ ส่วนอีก ๕๐ นั้นเป็นสังขาร จึงถือว่าสังขารชั้นนั้นสามารถแยกย่อยเจตสิกได้ ๕๐ อย่าง คือ^{๗๑}

๑. เวทนา เป็นกิจกรรมภายในจิตชั้นเกี่ยวกับผลที่อารมณ์มีต่อจิตเท่านั้น เวทนาจึงเป็นตัวรู้สึก แบ่งออกเป็น ๓ คุณลักษณะ คือ สุข (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) ทุกข์ (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) อทุกมสุข (ไม่สุขไม่ทุกข์ บางครั้งเรียกว่า อุเบกขา) หรือแบ่งตามทางที่เกิดได้เป็น ๖ คุณลักษณะ คือ เป็นเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางจักขุ ทางโสต ทางขาน ทางชีวหา ทางกาย และทางมโน (ใจ)

^{๗๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๐, หน้า ๒๖-๒๗.

๒. สัญญา เป็นลักษณะของการรับรู้อารมณ์ หรือตัวรู้ เป็นลำดับการเกิดต่อจากเวทนา แบ่งตามทางแห่งการรับรู้เป็น ๖ ประเภทคือ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา และธัมมสัญญา

๓. สังขาร เป็นลำดับการรับรู้ทางอารมณ์หรือความรู้สึก แล้วปรุงแต่งให้เกิดเป็นเจตจำนง ในความรู้สึกนั้นให้แสดงออกหรือชักจูงจนเกิดความเป็นไปอันเป็นที่มาของกรรม สังขารในที่นี้จึงหมายถึง เจตจำนงหรือความคิดปรุงแต่งที่เกี่ยวกับ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และกามารมณ์ แบ่งได้เป็น ๕๐ คุณลักษณะ คือ อัญสมานาเจตสิก (เจตสิกที่เข้าได้ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว) มี ๑๑ อกุศลเจตสิก (เจตสิกที่เป็นอกุศล) ๑๔ โสภณเจตสิก (เจตสิกดีงาม คือ เกิดกับจิตที่เป็นกุศลและอัปยาคฤต) มี ๒๕

สรุปได้ว่า เจตสิก เป็นการทำงานของสภาวะทั้ง ๓ คือ เวทนา สัญญา สังขาร ด้วยอาการรับรู้ และการปรุงแต่ง ทำให้จิตกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งตามเจตจำนงของสังขาร ซึ่งเป็นลำดับต้นซึ่งจะส่งผลให้รูปเกิดการกระทำ อันเป็นที่มาของกรรมที่มีผลของกรรมตามมา ทั้งสิ้น

๒.๒.๓ ความเป็นสาเหตุของสังสารวัฏ

ความเป็นสาเหตุของสังสารวัฏ คือ สาเหตุของสิ่งที้นำความเป็นชีวิตเข้าสู่วงจรแห่งการเวียนว่ายตายเกิดจนยากที่จะหลุดพ้นได้ ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทมองความเป็นสาเหตุดังกล่าวได้เป็น ๒ แนวทาง ด้วยกันคือ

๒.๒.๓.๑ ความเป็นสาเหตุในเชิงอภิปรัชญา (Metaphysical Causality)

ในกรณีนี้ผู้วิจัยมุ่งศึกษาความเป็นสาเหตุที่ไม่สามารถพิสูจน์ในความเป็นปัจจุบัน เป็นลักษณะของการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามชาติข้ามภพ ด้วยความเป็นเหตุปัจจัยของกัน ดังนี้

๑. อิทัปปัจจยตา (Conditionality) ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทถือว่า อิทัปปัจจยตา เป็นไวยากรณ์กับคำว่า ปฏิจจสมุปบาท เพราะถือว่ามีความหมายอย่างเดียวกัน มีลักษณะเป็นสภาวะธรรมที่เป็นกฎของความสัมพันธ์ของการเกิดดับ โดยอิงอาศัยความเป็นเหตุปัจจัยของการเกิดขึ้น เป็นกระบวนการทางปัจจัยภาพ (Causality) ซึ่งเป็นลักษณะของสภาวะที่ต้องอิงอาศัยการเกิดขึ้น ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตถตา (ภาวะที่เป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ภาวะที่ไม่คลาดจากการเป็นอย่างนั้น) อนัญญตถตา (ภาวะที่ไม่เป็นอย่างอื่น) คือ อิทัปปัจจยตา ดังกล่าวมานี้แลเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท”^{๗๒}

คำว่า “อิทัปปัจจยตา” กับคำว่า “ปฏิจจสมุปบาท” นั้นนักวิชาการหลายท่านมีความเห็นว่าเป็นการใช้แทนกันได้ ซึ่งหลักอิทัปปัจจยตานี้ถือว่าเป็นหลักทั่วไปและเป็นหลักสากล ที่ครอบคลุมใน

^{๗๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๑/๓๐.

ความเป็นเหตุและปัจจัยอื่นๆ ทั้งหมดทั้งสิ้น ที่เป็นสังขารทั้งปวงทั้งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม และทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต แม้ที่สุดแห่งสภาวะที่เหนือการปรุงแต่งทั้งปวงก็ล้วนเป็นมิติที่อยู่ภายใต้หลักอิทัปปยตาทั้งสิ้น

หลักอิทัปปยตา ถือเป็นกฎที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติและดำรงอยู่อย่างธรรมดาเช่นนั้นเอง และไม่ว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลายจะค้นพบหรือไม่ ความเป็นธรรมดาแห่งกฎของธรรมชาตินี้ย่อมมีอยู่ และดำเนินไปตามปกติอยู่แล้ว หากแต่พระพุทธเจ้าทรงตรัสแสดงเพื่อชี้แจงให้เห็น พระพุทธองค์ทรงเปิดเผยและกระทำให้ชัดเจนและตื้นขึ้นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเหตุและผล ของหลักของอิทัปปยตาเป็นหลักธรรมชาติที่ครอบคลุมเหตุปัจจัยในสังขารทั้งปวง ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทั้งฝ่ายที่เป็นกุศลและอกุศล มีความสัมพันธ์กันบนความเป็นเหตุเป็นผล เหมือนฟันเฟืองของเครื่องจักร หรือข้อห่วงโซ่ ที่หมุนความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันไปอย่างเป็นระบบและมีรูปแบบ ต่อเนื่องกันอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ดังคำกล่าวที่ว่า

“เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ย่อมมี เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ย่อมไม่มี เพราะความดับไปในสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป”

ด้วยกฎของอิทัปปยตาดังกล่าวนี้นี้ จึงถือได้ว่า อิทัปปยตานี้เป็นหัวใจของปฏิจจสมุปบาท^{๗๓} จนไม่อาจจะแยกออกจากกันได้เลย

๒. กฎปฏิจจสมุปบาท (Dependent Origination) ในพุทธปรัชญาเถรวาทถือว่า กฎปฏิจจสมุปบาท เป็นหลักการของความเป็นเหตุปัจจัยของการเวียนว่ายตายเกิด คำว่า ปฏิจจสมุปบาท แปลตามศัพท์ได้ว่า “การเกิดขึ้นพร้อมกันโดยการอิงอาศัยกัน” เป็นการผสมกันระหว่างคำว่า ปฏิจจ + ส + อุปบาท, ปฏิจจ แปลว่า อิงอาศัย, ส แปลว่า พร้อมๆกัน และอุปบาท แปลว่า การเกิดขึ้น ดังนั้นเมื่อรวมความกันแล้วจึงแปลความหมายในเบื้องต้นได้ว่า การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น หรือเพราะทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมา^{๗๔}

ปฏิจจสมุปบาทนี้ถือเป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่ง อันเป็นหลักธรรมคำสอนซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงว่าเป็นกฎธรรมชาติ ซึ่งเป็นกฎเกณฑ์ตายตัวที่มีอยู่จริงตามธรรมชาติ เป็นหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดาอยู่แล้วไม่เกี่ยวกับการอุบัติของพระศาสดาทั้งหลาย พุทธองค์ทรงแสดงพุทธพจน์เกี่ยวกับความสำคัญของปฏิจจสมุปบาทไว้ว่า

^{๗๓} พุทธทาสภิกขุ, **ปฏิจจสมุปบาท จากพระโอษฐ์**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา ยันลือธรรม, พ.ศ. ๒๕๕๖), หน้า ๒๓.

^{๗๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๐, หน้า ๑๕๒.

“ผู้ใดเห็นปฏิจสุมุปาบท ผู้นั้น เห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้น เห็นปฏิจสุมุปาบท”^{๗๕}
 เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงเกิดมีสังขาร เพราะสังขาร
 เป็นปัจจัยจึงเกิดมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงเกิดมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิด
 มีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงเกิดมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดมีเวทนา เพราะ
 เวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงเกิดมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึง
 เกิดมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงเกิดมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงเกิดมีชรา มรณะ โสกะ (ความ
 โศกเศร้า) ปรีทเวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส
 (ความคับแค้นใจ) เกิดตามมา และความเกิดทั้งหมดทั้งหมดนี้ เป็นความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น”^{๗๖}

หลักปฏิจสุมุปาบทนี้ ถือเป็นความจริงแท้ของธรรมชาติที่สามารถดำรงคงอยู่ได้อย่างนั้น
 โดยไม่แปรผันตามกาลเวลา เป็นลักษณะของความเกี่ยวเนื่องของการอิงอาศัยกัน หรือความเป็นเหตุ
 แห่งผลของสิ่งต่างๆทั้งหลาย ทั้งธรรมชาติของการเกิดทุกข์ และธรรมชาติแห่งความดับทุกข์ หมุนเวียน
 เปลี่ยนไปตามเหตุและปัจจัย ไม่รู้เบื้องต้นและไม่รู้เบื้องปลาย เพื่อให้เป็นแนวทางในการเข้าถึงความ
 จริงแท้ของความเป็นชีวิต โดยเฉพาะชีวิตซึ่งประกอบรวมขึ้นมาจากชั้น ๕ ที่ต้องเป็นไปตาม
 กฎปฏิจสุมุปาบท มีทุกสิ่งทุกอย่างที่ล้วนเป็นไปตามเหตุและปัจจัย อิงอาศัยกันเกิดขึ้น อิงอาศัยกัน
 ตั้งอยู่ และอิงอาศัยกันเพื่อความดับไป ด้วยความสัมพันธ์ที่เปลี่ยนแปลงไปด้วยเหตุอันเป็นปัจจัยและ
 ผลที่เกี่ยวข้องของกันและกัน กฎปฏิจสุมุปาบทนี้จึงไม่มีสิ่งที่ยังดำรงอยู่และเป็นไปได้ด้วยตัวเองทั้งสิ้น

องค์ประกอบของปฏิจสุมุปาบทคืออะไร ด้วยความเป็นนามธรรมของอาการอิงอาศัยกัน
 โดย จะต้องมียุติที่เป็นเหตุและต้องมียุติที่เป็นผล องค์ประกอบของปฏิจสุมุปาบทจึงมีลักษณะของ
 ความเกี่ยวเนื่องกันเหมือนงล้อของเกวียน ที่ต้องประกอบด้วยซี่ล้อและดุมล้อ เคลื่อนที่ไปได้ด้วยแรง
 ดุดันของโค หมุนวนกันต่อเนื่องไปรอบแล้วรอบเล่าตราบเท่าที่ยังมีแรงโคมาลากจูง เมื่อใดที่โคหยุดกง
 ล้อจึงหยุด อาการหยุดนั้นไม่ใช่การจบสิ้นเพียงแต่รอการดุดันครั้งต่อไปของโคเท่านั้น ความเป็นเหตุ
 เป็นผลอันเป็นปัจจัยของกันนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสไว้ว่า ปฏิจสุมุปาบทนั้นเป็นอาการของการปรุง
 แต่งที่เกี่ยวข้องกันเป็นสาย ด้วยการอิงอาศัยซึ่งกันและกันเช่นเดียวกับการเคลื่อนไปของกงล้อ ดังนั้น
 “ปฏิจสุมุปาบท จึงหมายถึง อาการแห่งธรรมที่อาศัยการเกิดขึ้น อย่างไรก็ตาม การศึกษาเรื่อง
 ปฏิจสุมุปาบทซึ่งเป็นหลักสภาวะธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง รู้ตามได้ยากยิ่ง ด้วยเป็นธรรมที่พุทธองค์ทรง
 พิจารณาใคร่ครวญกลับไปกลับมามากที่สุด ด้วยเป็นธรรมที่สงบ ประณีต ละเอียดเป็นอนุ และยากที่
 จะอธิบายให้คนทั้งหลายเข้าใจได้โดยง่ายอีกด้วย และเพื่อความเข้าใจยิ่งขึ้นในกฎปฏิจสุมุปาบท จึง
 แบ่งแยกตามอาการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันและกันเกิดขึ้นออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ

^{๗๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๖/๓๕๙.

^{๗๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒ ; ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๐/๑๕.

๑. ปฏิจสนูปบาท ฝ่ายเกิดทุกข์ เป็นความสัมพันธ์ตามเหตุปัจจัยที่แสดงให้เห็นธรรมชาติของการเกิดทุกข์ คือ เมื่อมีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นย่อมทำให้เกิดอีกสิ่งเกิดขึ้นตามมา เมื่อมีสิ่งที่เกิดขึ้นตามมาก็ทำให้เกิดอีกสิ่งเกิดขึ้นตามมามาก และนำไปสู่สิ่งที่มีอยู่ในเบื้องต้นอีกครั้ง วนอยู่อย่างนี้ไม่มีที่สิ้นสุด

๒. ปฏิจสนูปบาท ฝ่ายดับทุกข์ เป็นความสัมพันธ์ตามเหตุปัจจัยที่แสดงให้เห็นธรรมชาติของการดับทุกข์ คือ เมื่อสิ่งหนึ่งดับลงย่อมทำให้เกิดอีกสิ่งหนึ่งดับลงตาม เมื่อสิ่งที่ดับลงตามดับลงก็ทำให้เกิดอีกสิ่งหนึ่งดับลงตามไปอีก.....จนดับสิ้นไปทุกสิ่งและไม่ย้อนกลับมาเกิดอีก

อย่างไรก็ตาม ในความเป็นปัจจัยแก่กันขององค์ประกอบเหล่านี้ ไม่ใช่มีความหมายตรงกับคำว่า “เหตุ” เสียทีเดียว ความเป็นปัจจัยนี้อาจเป็นสิ่งที่สัมพันธ์กันโดยมีต้องเรียงตามลำดับก่อนหลัง เช่น ปัจจัยที่ทำให้ต้นไม้งอกขึ้น อาจไม่ใช่หมายถึงเมล็ดพืชเพียงอย่างเดียว แต่ยังมีปัจจัยอื่นๆที่จำเป็นและสัมพันธ์ต่อการงอกของเมล็ดพืชเช่น อุณหภูมิ น้ำ อากาศ ดิน และปุ๋ย เป็นต้น

จากการศึกษาความเป็นสาเหตุในเชิงอภิปรายนั้น อธิบายการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ โดนอาศัยในความสัมพันธ์ในความเป็นเหตุปัจจัยในการเกิดและการดับ แบบมีอยู่และไม่มีอยู่ หากแต่ไม่สามารถเป็นคำตอบได้ว่า สังสารวัฏมีอยู่ในฐานะของความทุกข์ กับ นิพพานมีอยู่ในฐานะของความดับทุกข์ อยู่ร่วมกันได้อย่างไร เพราะเมื่อเราดับทุกข์ก็ย่อมต้องไม่มีสังสารวัฏ เมื่อเป็นเช่นนี้เราจะมีตัวตนได้อย่างไร ในการอธิบายเพื่อหาคำตอบในเรื่องนี้ จำเป็นต้องอาศัยการอธิบายในแบบความเป็นสาเหตุในเชิงจริยศาสตร์ ดังต่อไปนี้

๒.๒.๓.๒ ความเป็นสาเหตุในเชิงจริยศาสตร์ (Ethical Causality)

ในพุทธปรัชญาเถรวาทมีทัศนะว่าการเวียนว่ายตายเกิดนั้น เป็นผลจากการกระทำ หรือกรรม ด้วยการวิเคราะห์คุณค่าของการกระทำในเชิงจริยศาสตร์ ซึ่งมีเกณฑ์การตัดสินที่ ทำดี – ได้ดี , ทำชั่ว – ได้ชั่ว ส่วนผลของการกระทำนั้นจะส่งผลต่อการเวียนว่ายตายเกิดอย่างไร แบบไหนนั้น ผู้วิจัยจะอภิปรายรายละเอียดดังนี้

๑. กิเลส ในพุทธปรัชญาเถรวาทเชื่อว่ากิเลสเป็นตัวจุดรั้งหรือดึงดูดวิญญาณ ไปสู่การกระทำความผิดต่างๆ จากคำถามที่ว่า กิเลสนั้นเป็นอย่างไร อธิบายความได้ว่า กิเลส หมายถึง สิ่งที่ทำให้จิตเศร้าหมอง ซึ่งตามปกติจิตนี้ประภัสสรส่องไสตามธรรมชาติ แต่จิตต้องเศร้าหมองเพราะมีกิเลสเข้ามาแปดเปื้อน พระพรหมบัณฑิต ได้กล่าวไว้ในหนังสือชื่อ กรรมและการเวียนว่ายตายเกิด ว่ากิเลสนั้นมีทั้งหมดอยู่ ๓ ชั้นด้วยกัน คือ^{๓๗}

^{๓๗} พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมมจิตโต), กรรมและการเวียนว่ายตายเกิด, ธรรมสภา, หน้า ๓๗-๓๘.

๑) อนุสัยกิเลส หมายถึง กิเลสอย่างละเอียดที่ตกตะกอนนอนอยู่กันบึงส่วนลึกของจิต กิเลสชั้นนี้มักไม่ปรากฏเด่นชัด จึงเปรียบได้กับตะกอนที่นอนอยู่กันตม่น้ำ ในตม่น้ำที่ใสอยู่ข้างบนและมีตะกอนนอนอยู่กันตม่น้ำอย่างนั้น หากมีผู้ใดไปกวนน้ำในตม่น้ำเข้า ตะกอนข้างล่างก็จะฟุ้งขึ้นมา น้ำก็จะขุ่น เช่นเดียวกับจิต เมื่อยังไม่ถูกอารมณ์ภายนอกมากระทบจิตก็ย่อมสงบอยู่ได้ อนุสัยกิเลสก็จะไม่ฟุ้ง ความบริสุทธิ์ประภัสสรผ่องใสของจิตก็ยังคงอยู่ เหมือนความใสของน้ำในตม่น้ำก่อนที่ตะกอนจะฟุ้งขึ้นมา แต่หากจิตถูกอารมณ์ยั่ววนอนุสัยกิเลสที่เปรียบเหมือนตะกอนก็จะฟุ้งขึ้นมา จิตก็จะขุ่นมัว ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงทรงตรัสว่า “จิตนี้ประภัสสรผ่องใสแต่เศร้าหมองเพราะอุปกิเลสจรมารกระทบ” ซึ่งจิตที่ประภัสสรก็ยังคงมีอนุสัยกิเลสอยู่ แต่ที่ดูเหมือนบริสุทธิ์ผ่องใสอยู่ก็เพราะกิเลสตกตะกอนนอนอยู่ในส่วนลึก เมื่อครั้งมีอะไรมากวนกิเลสส่วนนี้ให้ฟุ้งขึ้นมาจิตก็จะเศร้าหมอง อนุสัยกิเลสนี้มี ๓ ชนิดด้วยกัน คือ รากานุสัย (เชื้อแห่งความกำหนัดหรือความอยาก) ปฏิฆานุสัย (เชื้อแห่งความชัง) และ อวิชขานุสัย (เชื้อแห่งความหลง)

๒) ปริยฐานกิเลส หมายถึง กิเลสอย่างกลางๆ ที่กลุ่มรุมจิตให้มีความกระวนกระวาย จนอยู่ไม่เป็นสุข ซึ่งเป็นเหตุความต่องเนื่องจากการฟุ้งของอนุสัยกิเลสที่ถูกกวนขึ้นมาในระดับหนึ่งต่องเนื่องกันทั้ง ๓ ระดับ คือ รากานุสัยฟุ้งออกมาเป็น ราคะ ปฏิฆานุสัยฟุ้งออกมาเป็น โทสะ และ อวิชขานุสัยฟุ้งออกมาเป็น โมหะ และเมื่อจิตถูกกิเลสทั้ง ๓ กองนี้เข้ามาครอบงำจนหาความสงบไม่ได้ เช่น หากเราถูกยั่ววนให้เกิดความอยากได้ในสิ่งที่ปรารถนาบางประการ ความอยากอันเป็นราคะนี้เองที่จะทำให้จิตมีความหงุดหงิด เคร่งเครียด จนไม่สามารถอยู่เป็นสุขได้ และนี่เองคือปริยฐานกิเลส ที่เข้ามาปล้นความสุขสงบภายในจิตใจ ถ้าเราควบคุมไว้ได้ก็จะเป็นเพียงอึดอัด กัดกรุ่น และคับข้องในจิตใจ เช่นเดียวกับน้ำเดือดที่มีตะกอนหมวนวนอยู่ภายในหม้อน้ำนั้น แต่หากเราไม่สามารถควบคุมไว้ได้กิเลสก็จะเอ่อล้นออกมาก เป็นเหตุแห่งการประกอบกรรมชั่วต่างๆ นานา ต่อไป จนกลายเป็นกิเลสชั้นที่ ๓

๓) วิติกมกิเลส หมายถึง กิเลสอย่างหยาบที่ควบคุมไม่ได้จนเกิดการกระทำที่ล่วงละเมิดศีลธรรม ในข้อนี้หมายความว่า หากเรามีราคะที่มีกำลังแรงขึ้น ความเพ่งเล็งอยากได้ใคร่มีในสิ่งนั้นของผู้อื่นจนกลายเป็น อภิชฌา และเมื่อโทสะก็มีกำลังแรงขึ้น เกิดเป็นความขัดเคืองขุ่นข้องหมองใจจนกลายเป็น พยาบาท และเมื่อใดก็ตามที่โมหะมีกำลังแรงมากจนกลายเป็น มิจฉาทิฎฐิ คือ การเห็นผิดเป็นชอบได้แล้ว ทั้ง อภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฎฐิ ทั้ง ๓ สิ่งนี้เป็นวิติกมกิเลส คือ กิเลสที่ทำให้ล่วงละเมิดศีลธรรมทางกาย และทางวาจา เป็นความแปดเปื้อนรบกวนต่อผู้อื่น

นอกจากกิเลสทั้ง ๓ ประเภทแล้ว สิ่งที่น่าอึดใจให้กระทำในสิ่งต่างๆ จนปรากฏเป็นกรรมในลำดับต่อมา คือ

๑. อวิชชา คำว่า อวิชชา เป็นคำประสมประกอบด้วย อ + วิท + ย + อา เป็นคำว่า อวิชชาหรืออวิชชา มีองค์ประกอบอันเป็นโครงสร้างสำคัญ ๔ ส่วนด้วยกัน คือ^{๗๘}

ความหมายว่า	ไม่รู้
ทำหน้าที่	ปรุงแต่งจิตหรือวิญญาณให้หลงมกมาย
ให้ผลคือ	การปกปิดไม่ให้รู้ตามความเป็นจริง
จากฐานเกิด อาสวะ อันเป็นกิเลสที่หมักหมมอยู่ในจิต ไหลออกอยู่ตลอดเวลาเนื่อง	

อวิชชา ซึ่งแปลว่า ความไม่รู้ คือ ไม่รู้ความจริงทั้งหลายอันประกอบด้วย การไม่รู้ความจริงของชีวิต การไม่รู้ในสิ่งที่ควรรู้ และการรู้ไม่แจ้ง รวมถึงความไม่รู้แจ้งในหลักของธรรมชาติ ในพุทธปรัชญาจึงกล่าวว่า อวิชชาเป็นตัวปกปิดกำบังปัญญาให้ขาดเลาไม่แจ้งต่อความทุกข์ในเบื้องต้น คือ วิญญาณธาตุนั้นไม่รู้ในทุกข์ ไม่รู้ในเหตุแห่งทุกข์ ไม่รู้ในความดับทุกข์ และไม่รู้ในหนทางแห่งความดับทุกข์ ความไม่รู้ทั้ง ๔ ประการนี้จึงเป็นปัจจัยแห่งการเกิดขึ้นของสังขาร สังขารในที่นี้เป็นนามธรรม และเป็นอาการอย่างหนึ่งของวิญญาณธาตุที่เศร้าหมองเพราะกิเลส กล่าวคือ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ด้วยการคิดปรุงแต่งจิตไปในหนทางแห่งทุกข์ จึงเป็นความทุกข์เพราะความไม่รู้ ไม่รู้ทั้งในส่วนของอดีต ไม่รู้ในส่วนของอนาคต ไม่รู้ทั้งอดีตและอนาคต และความไม่รู้ในปัจจุสมุปบาท อวิชชานี้เองที่เป็นตัวปกปิดไม่ให้รู้ ไม่ให้เห็น ไม่ให้รู้แจ้งแทงตลอดในความเป็นเหตุและปัจจัย การอิงอาศัยกันเกิดขึ้น ตามหลักพุทธปรัชญานี้มีคำสอนในเรื่องของความเป็นเหตุปัจจัยว่า สิ่งทั้งหลายที่เกิดขึ้นมานั้นจะต้องมีปัจจัยให้เกิด จะเกิดขึ้นมาเรื่อยๆ ไม่ได้เลย จำเป็นที่จะต้องมียึดอาศัยความสัมพันธที่ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามลำดับก่อนหลัง เช่นเดียวกับสิ่งที่ทำให้พืชเจริญเติบโตได้นั้น ไม่ได้มีเพียงแค่หน่ออ่อนของพืชเท่านั้นที่เป็นปัจจัย แต่ยังมีปัจจัยอื่นๆอีกเช่น ดิน น้ำ และอากาศ ดังนั้น การอิงอาศัยการเกิด ความเป็นเหตุและปัจจัย ความรู้ความเข้าใจหากถูกครอบงำปิดบังด้วยอวิชชาแล้วย่อมนำไปสู่ความไม่รู้ทั้งสิ้น

๒. ตัณหา คำว่า ตัณหา แปลว่า ความกระหาย ความทะยาน ความอยาก ความแส่นหา ความรณราน ความกระสับกระส่าย ความกระวนกระวาย ไม่รู้^{๗๙} หากพิจารณาตามความเป็นเหตุปัจจัยที่อิงอาศัยกันเกิดแล้ว จะกล่าวได้ว่าตัณหาเป็นปัจจัยและมีอวิชชาเป็นมูลราก การตัณหาได้เสพยาจากอารมณ์เช่นนี้ ถือเป็นการสร้างเสริมความรู้สึกหลงผิดขึ้นตามาอีกด้วย ความรู้สึกหลงผิดนี้คือความรู้สึกว่า มีตัวตนหรือมีอัตตาของผู้แสวงหาเสพยา ความกระหายอยากในความมีอยู่เป็นอยู่ในความเที่ยงแท้ถาวรของอัตตาก็เกิดขึ้น เกิดการยึดถือไปเองด้วยการยึดติดในอารมณ์นั้น จน

^{๗๘} บรรจบ บรรณรุจิ, **ปัจจุสมุปบาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๔๙), หน้า ๑๕.

^{๗๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๔๙๐.

กลายเป็นความโน้มน้าวใจไปข้างหนึ่ง จนไม่อยากให้ตัวตนพลัดพรากขาดไปจากสถานะเช่นนั้น เกิดเป็นตัณหาขึ้นมา ตัณหาทุกอย่างจึงเป็นศูนย์รวมที่มุ่งมาสู่ตัวตนหรือเพื่อความเป็นอัตตาทั้งสิ้น ตัณหาสามารถแยกออกเป็น ๓ อย่างด้วยกัน^{๘๐} คือ

ก. กามตัณหา หมายถึง ความกระหายอยากได้ในอารมณ์ที่น่าชอบใจมาเสพเสวยปรนเปรอตนเอง หรือความทะยานอยากในกาม

ข. ภวตัณหา หมายถึง ความกระหายอยากในความถาวรมั่นคง มีอยู่คงอยู่ตลอดไปของตน หรือความทะยานอยากในภพ

ค. วิภวตัณหา หมายถึง ความกระหายอยากในความดับสิ้นขาดสูญแห่งตัวตน หรือความทะยานอยากในวิภพ

๓. อุปาทาน คำว่า อุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นถือมั่น อุปาทานนั้นจะทำหน้าที่ปปรุงแต่งจิตวิญญาณให้เกิดความอยากได้ อยากมี และอยากเป็น อย่างเหนียวแน่นหนักหน่วง และต่อเนื่องจนไม่ยอมปล่อยวางใดๆ ได้ทำให้เกิดความเห็นผิดเป็นชอบ ด้วยมีฐานเกิดจากตัณหา อุปาทานและตัณหาจึงต่างเป็นเงาของกันและกัน^{๘๑} เปรียบตัณหาได้กับมือที่กำลังควานหาสิ่งของในที่มืด และเปรียบอุปาทานได้กับมือซึ่งควานหาสิ่งของและเมื่อพบสิ่งของนั้นแล้วจึงกำไว้อย่างมั่นคงเหนียวแน่น เหตุแห่งความเกิดขึ้นของอุปาทานหรือความยึดมั่นถือมั่นนั้น คือ

๑. อัตตา (อัตตวาทะ) คือ เรื่องที่วาดด้วยขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นอัตตา มีอัตตา และมีในอัตตา

๒. ทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่าอัตตา (อาตมัน) เทียงหรือขาดสูญ ถือเป็นการยึดมั่นในความเห็นผิด

๓. กาม คือ สิ่งที่เชิญชวนให้เกิดความใคร่ หลงใหล อยากได้ยึดมั่นใน รูป รส กลิ่น เสียง และสัมผัสทางกาย

๔. สิลัพพต (ศีลพรต) คือ ระเบียบปฏิบัติต่างๆ ที่สนับสนุนให้เกิดความยึดมั่นถือมั่น จนเห็นผิดด้วยระเบียบต่างๆ เหล่านั้น

อุปาทาน เป็นกิเลสเช่นเดียวกับอวิชชาและตัณหา แต่ไม่ได้แยกระดับเป็นกิเลส ๒ ประเภท เพราะอุปาทานนั้นจะซ่อนตัวอยู่ในตัณหาตลอดเวลา อุปาทานจึงได้ชื่อว่าเป็นเงาของตัณหา และอาจจะแสดงตัวออกมาบ้างเป็นบางขณะอย่างไม่ชัดเจนนัก หากแต่อุปาทานนั้นก็มีความสัมพันธ์ทั้งขณะจิตปัจจุบันและการเวียนว่ายตายเกิด เช่นเดียวกับตัณหาทั้งสิ้น

^{๘๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๔๙๒.

^{๘๑} บรรจบ บรรณรุจิ, **ปฏิจางสมุปาบท**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๖๑.

๒. กรรม แปลว่า การกระทำ^{๘๒} ซึ่งการกระทำนั้นต้องประกอบด้วยเจตนา จะแสดงออกทางกายก็ดี ทางวาจาก็ดี หรือทางใจก็ดี ล้วนถือเป็นกรรมทั้งสิ้น กรรมในที่นี้ไม่ได้หมายความว่ากรรมชั่วที่ได้เคยกระทำแล้วเท่านั้น หากแต่หมายถึงทั้งกรรมดีและกรรมชั่วที่ได้เคยกระทำไว้แล้วในอดีต และที่กระทำในปัจจุบัน รวมถึงที่จะการกระทำในอนาคตอีกด้วย ทั้งหมดนั้นล้วนเป็นกรรมทั้งสิ้น^{๘๓} การกระทำความกรรมหรือวิธีกรรมนั้นกระทำได้ ๓ ทางด้วยกัน คือ

๑.๑ การกระทำที่แสดงออกทางกายเรียกว่า กายกรรม เป็นการกระทำทางกายที่มีทั้งดีและไม่ดี เช่น การละเว้น หรือไม่ละเว้นจากการฆ่าสัตว์หรือเบียดเบียนสัตว์ทุกชนิด การลักทรัพย์หรือถือเอาทรัพย์ของผู้อื่นมาเป็นของตน และการประพฤติดังกล่าวมรณ์ อันมีรูป รส กลิ่น เสียง เป็นต้น

๑.๒ การกระทำที่แสดงออกทางวาจาเรียกว่า วาจากรรม เป็นการกระทำทางวาจาที่มีทั้งดีและไม่ดี เช่น การละเว้น หรือการไม่ละเว้นจากการกล่าวเท็จ การกล่าวส่อเสียด การกล่าวคำหยาบ และการกล่าวที่เหลวไหลไร้สาระ

๑.๓ การกระทำที่แสดงออกทางใจเรียกว่า มโนกรรม เป็นการกระทำทางใจที่มีทั้งดีและไม่ดี เช่น การละเว้น หรือการไม่ละเว้นจากการอยากได้ทรัพย์สมบัติของผู้อื่น การคิดประทุษร้ายต่อผู้อื่น และการคิดผิดหลักธรรมคือความจริง

การกระทำในส่วนที่ละเว้นทั้งหมดรวม ๑๐ ประการด้วยกัน เรียกว่า “กุศลกรรมบถ ๑๐” หมายถึง ทางแห่งการทำความดี ๑๐ ประการ ส่วนการกระทำที่ไม่ละเว้นรวมทั้งหมดได้ ๑๐ ประการด้วยกัน เรียกว่า “อกุศลกรรมบถ ๑๐” หมายถึง ทางแห่งการทำความชั่ว ๑๐ ประการ

กรรมหรือการกระทำจะเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับกิเลส เพราะกิเลสเป็นเหตุแห่งกรรม ถ้ากิเลสเป็นเหตุให้กระทำความกรรมไม่ดีจึงได้ชื่อว่า อกุศลกรรม และถ้ากิเลสเป็นเหตุแห่งการทำความดีย่อมได้ชื่อว่ากุศลกรรม ส่วนกรรมหรือการกระทำที่จะมีผลต่อวิบาก จะต้องเป็นการกระทำที่มีเจตนาเป็นตัวนำเสมอ หากเชื่อว่ามนุษย์เป็นผู้มีเจตจำนงเสรีแล้ว การเลือกตัดสินใจว่าจะกระทำให้สิ่งใดลงไป มนุษย์ก็ต้องยอมรับผลของการกระทำนั้นๆ ด้วย ในพุทธศาสนาก็เช่นเดียวกัน ถ้ามนุษย์มีเจตนาเลือกตัดสินใจที่จะทำหรือไม่ทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดแล้ว ถือว่ามนุษย์ผู้นั้นได้เลือกกระทำความกรรมเอง เขาจึงจำเป็นต้องยอมรับวิบากซึ่งก็คือผลของการกระทำ ทางพุทธศาสนาถือว่า ความตั้งใจ หรือเจตนาสัมพันธ์กับกรรม ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กัมมํ วทามิ”^{๘๔} แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย เราเรียกเจตนาว่าเป็นกรรม

^{๘๒} พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), กรรมและการเวียนว่ายตายเกิด, ธรรมสภา, หน้า ๔๐.

^{๘๓} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา), หน้า ๔๖.

^{๘๔} อก.ปญจก. (ไทย) ๒๒ / ๓๓๔ / ๔๖๔.

ดังนั้น การกระทำใดที่มีเจตนาหรือความตั้งใจเป็นตัวนำจึงจะเป็นกรรม คือถ้าการกระทำที่มีเจตนาประกอบด้วยอกุศลมูล ทั้งโลภะ โทสะ และโมหะ กรรมที่กระทำด้วยเจตนาไม่ดีนี้จะเป็นอกุศลกรรม และกรรมที่กระทำด้วยเจตนาดีมีกุศลมูลเป็นฐาน คือมีทั้ง อโลภะ อโทสะ และอโมหะ จัดเป็นกรรมดีหรือกุศลกรรม ส่วนการกระทำใดที่ไม่มีเจตนาเป็นเครื่องประกอบจะไม่ถือว่าเป็นกรรม กรรมที่อาศัยเจตนาเป็นเครื่องกำหนดนั้นแบ่งได้เป็น ๓ ฝ่ายด้วยกัน คือ

๑. กุศลกรรม กรรมดี เป็นกรรมที่กระทำด้วยความฉลาด กระทำด้วยเจตนาที่ดี ตั้งใจที่จะกระทำในสิ่งที่ดีงาม เช่น คิดดี พูดดี และกระทำดี ผู้ที่คิดดี พูดดีและกระทำดี ถือว่าเป็นผู้ฉลาด กรรมเช่นนี้เรียกว่า กรรมขาว^{๘๕}

๒. อกุศลกรรม คือ กรรมไม่ดี กรรมที่เป็นอกุศล กรรมที่กระทำด้วยความไม่ฉลาด เพราะกระทำด้วยเจตนาที่ไม่ดี มีความตั้งใจชั่ว และกระทำด้วยความไม่ฉลาดขาดสติ เช่น คิดชั่ว พูดชั่ว และกระทำชั่ว การกระทำเช่นนี้ถือเป็นคนโง่ คนไม่ดี กรรมเช่นนี้เรียกว่า กรรมดำ^{๘๖}

๓. อัปายาทกรรม คือกรรมที่เป็นลักษณะกลางๆ ไม่ดีและไม่ชั่ว ผู้กระทำบางครั้งก็ฉลาดบ้าง ไม่ฉลาดบ้าง กรรมประเภทนี้บางครั้งอาจจะกระทำไปโดยที่ไม่ได้ตั้งใจ ถูกบังคับ รู้เท่าไม่ถึงการณ์ ประมาท หรือหลงเชื่อคำชักชวนของผู้อื่น กรรมแบบนี้จะจัดเป็นกรรมดีก็ได้ กรรมไม่ดีก็ได้ เช่น เห็นเด็กเดินเล่นอยู่ริมฟุตบาท ขณะนั้นมีวัสดุบางอย่างร่วงลงมาจากตึกที่กำลังก่อสร้างอยู่ข้างๆ เมื่อเห็นเช่นนั้นจึงวิ่งไปผลักให้เด็กพ้นจากกรงล้อมของตึกที่ตกลงมา แต่บังเอิญเด็กล้มและแขนไปกระแทกกับกำแพงจนหัก การที่ผลักเด็กจนล้มแขนหักโดยไม่เจตนาเช่นนี้ถือเป็นกรรมที่ไม่มีเจตนา ไม่ได้ตั้งใจ กรรมเช่นนี้เรียกว่า กรรมไม่ขาวไม่ดำ^{๘๗}

อย่างไรก็ตาม เจตนาที่ดีก็ไม่สามารถเป็นหลักประกันได้ว่าผลกรรมจะออกมาดีเสมอไป เช่น แพทย์และพยาบาลพยายามใช้ยากระตุ้นการหายใจเพื่อช่วยชีวิตคนไข้ แต่ใช้ยาในปริมาณที่มากเกินไป ในที่สุดผู้ป่วยก็เสียชีวิต ปัญหาที่เกิดขึ้นคือ การกระทำของแพทย์และพยาบาลเป็นกรรมดีหรือไม่ และใช้อะไรเป็นเกณฑ์ตัดสินกรรมดีและกรรมชั่ว ในพุทธศาสนาประมวลเกณฑ์วินิจฉัยกรรมดีและกรรมชั่วไว้ ๒ ประการคือ

๑. พิจารณาจากมูลเหตุของการกระทำ ว่ากรรมนั้นเกิดจากเจตนาเช่นไร ถ้าเป็นเจตนาที่ดีมีกุศลมูลเป็นฐาน ถือเป็นกรรมดีที่จัดเป็นกุศลกรรม แต่ถ้าหากมีเจตนาที่ไม่ดีมีอกุศลมูลเป็นฐาน ถือว่าเป็นกรรมชั่วหรืออกุศลกรรม

^{๘๕} บุญมี แทนแก้ว, ความจริงของชีวิต (Meaning of life), พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๐๖.

^{๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๖.

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๖.

๒. พิจารณาจากผลลัพธ์หรือวิบากของกรรม หมายความว่า กรรมใดที่ทำไปแล้วก่อให้เกิดความเดือดร้อนใจในภายหลัง ถือว่า กรรมนั้นไม่ดี ส่วนกรรมใดที่กระทำไปแล้วไม่เดือดร้อนใจในภายหลัง ถือว่า กรรมนั้นดี

จากเกณฑ์ดังกล่าว ในพุทธศาสนาจะพิจารณาจากทั้งสองส่วนร่วมกัน คือ เจตนาและผลลัพธ์ที่ตามมาประกอบกัน การกระทำความกรรมแบบใดก็ตามย่อมให้ผลของกรรมเสมอ และจากการศึกษากรรมในประเภทต่างๆ ข้างต้นแล้วพบว่า กรรมที่จัดว่าสำคัญและมีอิทธิพลต่อการกระทำที่สุด คือ มโนกรรม เพราะวามนุษย์เราเริ่มต้นด้วยการคิด เมื่อคิดแล้วจึงพูดหรือกระทำการสิ่งต่างๆต่อไป กรรมถือว่าการสะท้อนผลของการกระทำของบุคคลได้อย่างชัดเจน เพราะเมื่อกรรมนั้นมีเจตนาแล้ว ผลกรรมจึงเป็นผลจากเจตนาด้วยเช่นกัน คือ บุคคลกระทำความกรรมอย่างไร ย่อมต้องได้รับผลแห่งกรรมนั้นเสมอ ส่วนเวลาแห่งการปรากฏผลกรรมนั้น บางคราวก็ไม่มีผลชัดเจนในทันทีที่เป็นได้ เพราะฉะนั้นบุคคลทั้งหลายจึงไม่ควรประมาทในกรรม หากว่าได้กระทำดีอยู่แล้วในชาตินี้ แต่ยังไม่ได้รับผลกรรมนั้นก็ไม่ต้องท้อแท้ใจและประมาท เพราะการเสวยวิบากกรรมนั้นมีระยะเวลายาวนานหลายแสนกัปแสนกัลป์^{๘๘} หากผลกรรมในชาติก่อนๆ อ่อนกำลังหรือหมดลง กรรมดีที่กระทำไว้ในชาตินี้ย่อมปรากฏและให้ผลอย่างแน่นอน

๓. วิบาก คือ ผลของกรรมที่ถูกจดจำไว้ในภวังคจิต^{๘๙} เช่นเดียวกับข้อมูลที่ถูกระบุบันทึกไว้ในหน่วยความจำของเครื่องคอมพิวเตอร์ ภวังคจิตหรือจิตใต้สำนึกนี้เองเป็นสิ่งที่จดจำกรรมทุกอย่างที่เรากระทำ ทั้งกรรมที่กระทำด้วยเจตนาดีมีจิตใจผ่องใสและให้ผลลัพธ์ออกมาเป็นความสุข ที่เรียกว่าบุญ และกรรมที่กระทำด้วยเจตนาไม่ดีมีจิตใจเศร้าหมองและมีผลลัพธ์ของการกระทำออกมาเป็นความทุกข์ ซึ่งเรียกว่าบาป เมื่อเป็นเช่นนี้ไม่ว่าจะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตามจะถูกเก็บไว้เป็นอย่างดีไว้ในภวังคจิต และจะติดตามไปให้ผลกับเราทั้งในชาตินี้และชาติหน้า คำว่าภวังคจิตหรือจิตใต้สำนึก เป็นกระแสจิตที่มีลักษณะคล้ายสายน้ำ ที่ไหลไปตามปกติไม่ออกมารับรู้เรื่องราว (อารมณ์) ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เพราะจิตในขณะนั้นคิดโดยไม่มีสำนึกรู้ตัว เป็นอาการของจิตที่ตกภวังค์ไม่ออกมาใส่ใจเรื่องราวภายนอก เช่น คนที่นอนหลับโดยไม่ฝัน หรือผู้ที่เข้านิโรธสมาบัติ ถือเป็นผู้ที่มีจิตตกภวังค์

เมื่อถึงโอกาส วิบากกรรม ก็จะให้ผลที่เด่นชัดออกมาเป็นรูปธรรม ผลกรรมที่ให้ผลมี ๒ ระยะด้วยกัน คือ

๑. ระยะแรก เป็นผลกรรมที่ถูกเก็บไว้ในภวังคจิต ผลกรรมในขั้นนี้ยังมีลักษณะของผลกรรมที่เป็นนามธรรม

^{๘๘} พระมหาธีรธรรมสาร (แสงสีลม), ความสัมพันธ์ของกรรมและการเกิดใหม่ที่มีอิทธิพลต่อการระลึกชาติ, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๓๘.

^{๘๙} พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), กรรมและการเวียนว่ายตายเกิด, ธรรมสภา, หน้า ๔๙.

๒. ระยะที่สอง เป็นช่วงที่ผลกรรมให้ผลอย่างเป็นรูปธรรม เปรียบเทียบได้กับการฝากเงินไว้กับธนาคาร เมื่อครบกำหนดครึ่งปีหรือหนึ่งปี เราก็จะได้รับดอกเบี้ยออกมาเป็นเงินก้อนใหญ่ ซึ่งก่อนที่จะได้รับดอกเบี้ยนี้เราต้องฝากเงินต้นไว้กับธนาคาร และให้ธนาคารเก็บรักษาเงินของเราไว้ ผลกรรมของเราที่เป็นเช่นนี้คือถูกเก็บสะสมไว้ในภวังคจิตเพื่อรอวันที่จะให้ผลอย่างเป็นรูปธรรม

เมื่อกรรมไม่ได้สูญหายไปไหน เพราะไม่ว่าจะกระทำความดีหรือทำความชั่ว ภาพแห่งการกระทำนั้นๆ จะถูกบันทึกไว้ในภวังคจิตทันที ดังเช่นคำกล่าวที่ว่า “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” จึงหมายถึงการเก็บวิบากดีหรือวิบากชั่วไว้ในภวังคจิตนั่นเอง และวิบากกรรมนี้เองที่มีผลต่อการเวียนว่ายตายเกิด เพราะกรรมบางประเภทที่ถูกสะสมไว้ในภวังคจิตนั้นไม่ได้ให้ผลที่เป็นรูปธรรมในชาตินี้ แต่รอให้ผลในชาติหน้า พระพุทธศาสนาจึงสอนว่า “ชาติหน้ามีจริง” เพราะการเกิดใหม่ของมนุษย์ว่าจะไปเกิดที่ไหนอย่างไร นั้นขึ้นอยู่กับผลกรรมที่สะสมไว้ในภวังคจิต หากภวังคจิตสะสมแต่บาปและกรรมชั่ว จิตใจย่อมเศร้าหมอง จึงไปเกิดในที่ไม่ดี และถ้าภวังคจิตสะสมบุญและกรรมดี จิตใจย่อมผ่องใสและไปเกิดในที่ดี

ดังนั้น ผลกรรมที่ได้สะสมไว้ในจิต จะเป็นตัวกำหนดว่า เราจะไปเกิดในภพใดภูมิใด แต่เนื่องจากในช่วงชีวิตของคนเรานั้นกระทำความกรรมต่างไว้มากมายจนอาจนับไม่ถ้วน ก่อนจะดับจิตนั้นประสาทสัมผัสจะค่อยๆ หมดความรู้สึกไปก่อน คงไว้แต่จิตที่ยังคงทำงานในระดับภวังคจิต เมื่อจิตนี้ถึงกรรมใดเราก็จะไปเกิดในภพใหม่ภูมิใหม่ตามพลังอำนาจแห่งกรรมนั้น

แต่ปัญหาของวิบากหรือผลกรรมนั้นสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการทำกรรม ในพระไตรปิฎกจะพิจารณาในแง่ของกรรมมากกว่าผลกรรม เพราะผลแห่งกรรมถือว่าปัญหาเรื่องอจินไตยเนื่องจากเป็นหนึ่งในปัญหาที่ไม่ควรคิด^{๔๐} ดังข้อความว่า

“กษัตริย์ก็ดี...พราหมณ์ก็ดี...แพศย์ก็ดี...ศูทรก็ดี...สมณะก็ดี...มีปรกตกระ
ทำทั้งสองคือสุจริตและทุจริต ด้วยกาย มีปรกตกระทำทั้งสองด้วยวาจา มีปรกตกระ
ทำทั้งสองด้วยใจ มีความเห็นปนกัน ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจความเห็นปนกัน
เพราะยึดถือการกระทำด้วยอำนาจความเห็นปนกันเป็นเหตุ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะ
กายแตกย่อมเสวยสุขบ้าง ทุกข์บ้าง”^{๔๑}

๒.๓ สัจสารวัฏในทัศนะอื่นๆ ในพุทธปรัชญา

๒.๓.๑ ทัศนะพระพุทธโฆษาจารย์

พระพุทธโฆษาจารย์ ถือเป็นอรรถกถาจารย์ผู้มีชื่อเสียงและผลงานอันทรงคุณค่าต่อพระพุทธศาสนาเถรวาทอย่างมาก ท่านเป็นผู้รจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรค ด้วยความพิสดารของเนื้อหาใน

^{๔๐} อจินไตย (เรื่องไม่ควรคิด) ๔ ประการคือ ๑. พุทธวิสัยของพระพุทธเจ้า ๒. ฌานวิสัยของผู้ได้ฌาน ๓. วิปากแห่งกรรม ๔. ความคิดเรื่องโลก อ้างใน ๒๑/๗๗/๑๒๒.

^{๔๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๖๔/๗๔.

ส่วนอีกคนหนึ่ง ประณามว่า เราจักเสวยสมบัติในพรหมโลกแล้วเจริญเมตตา เจริญกรุณา มุทิตา อุเบกขา เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยเหมือนกัน ครั้นเต็มไปด้วยภาวนา เขาตายไปก็เกิดในพรหมโลก คือ กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุปบัติในพรหมโลกนั้นของเขาเป็นกรรมภาพ อีกคนหนึ่ง ประณามว่าเราจักเสวยสมบัติในอรุณภาพ แล้วเจริญสมาบัติมีอาภาสอันฉายยตนะเป็นอาทิ เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยเช่นเดียวกัน ครั้นบริบูรณ์ไปด้วยภาวนา เขาตายไปก็เกิดในอรุณภาพนั้นๆ กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุปบัติในอรุณภาพนั้น ชันธทั้งหลายอันเกิดเพราะกรรมเป็นอุปบัติภาพ ความเกิดแห่งชันธทั้งหลายเป็นชาติ ความห่อมนไป เป็นชรา ความสลายไปแห่งชันธเป็นมรณะ กามุปาทานเป็นปัจจัยแห่งภาพเป็นต้น^{๙๔}

๒. สังสารวัฏกับเรื่องเวลา (อดีต ปัจจุบัน และอนาคต) พระพุทธโฆษาจารย์พิจารณาเรื่องสังสารวัฏภายใต้เงื่อนไขของเวลาไว้ ในคาถาสังเขปมูลและกล่าวว่

“อวิชาและตัณหาเป็นมูลเหตุแห่งภวัจกรนั้น กาลของมันมี ๓ มีอดีตกาลเป็นต้น องค์ในกาล ๓ นั้นโดยสรุปก็ ๒ และ ๘ และ ๒ เท่านั้นเอง”..... ความว่า ธรรม ๒ คือ วิชาและตัณหา พึงทราบว่าเป็นมูลแห่งภวัจกรนั้นนั่นแล ภวัจกรนั้นเล่าจัดเป็น ๒ ส่วน คือมีอวิชาเป็นมูลมีอวิชาเป็นที่สุด (ภวัจกร ๑) เพราะนำ (ปัจจุบันผล) มาแต่ส่วนเบื้องต้น (คือส่วนอดีต) มีตัณหาเป็นมูล มีชรามรณะเป็นที่สุด (เป็นภวัจกร ๑) เพราะต่อกับผลส่วนเบื้องปลาย (คืออนาคต) ในภวัจกร ๒ ส่วนนั้น ภวัจกรส่วนแรกกล่าวด้วยอำนาจบุคคลทวิภูจจริต ส่วนหลังกล่าวด้วยอำนาจบุคคลตณหาจจริต ด้วยว่า อวิชาเป็นนายิกา (ผู้นำไปในสังสาร) สำหรับบุคคลทวิภูจจริตทั้งหลาย ตณหาเป็นสังสารนายิกาสำหรับบุคคลตณหาจจริตทั้งหลาย นัยหนึ่ง ภวัจกรที่ ๑ กล่าวเพื่อถอนอุจเฉททวิภูจ เพราะประกาศความไม่ขาดสูญแห่งเหตุทั้งหลาย โดยความเกิดขึ้นแห่งผล (ปัจจุบันปรากฏอยู่) ภวัจกรที่ ๒ กล่าวเพื่อถอนสัสตทวิภูจ เพราะประกาศชรามรณะแห่งสัตว์ที่เกิดแล้วทั้งหลาย นัยหนึ่ง ภวัจกรแรกกล่าวด้วยอำนาจครรรสไสยสัตว์ เพราะแสดงความหมุนไปแห่งธรรมตามลำดับ ภวัจกรหลังกล่าวด้วยอำนาจโอปปาติกสัตว์ เพราะแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกัน (แห่งอุปบัติภาพและชันธ) ส่วนกาลของภวัจกรนั้นมี ๓ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ในกาล ๓ นั้น ว่าโดยที่มาในบาลีสสรุป องค์ ๒ คืออวิชาและสังขาร พึงทราบว่าเป็นอดีต กาลองค์ ๘ มีวิญญานเป็นต้นภาพเป็นที่สุด พึงทราบว่าเป็นปัจจุบันกาล องค์ ๒ คือชาติและชรามรณะ พึงทราบว่าเป็นอนาคตกาล^{๙๕}

^{๙๔} พระพุทธโฆษาจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๒๗), หน้า ๒๕๐-๒๕๓.

^{๙๕} คัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๓๘๔-๓๘๕.

พระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายความหมายของสังสารวัฏไว้ว่า เป็นการวนเวียนเกิดแล้วตาย ตายแล้วเกิดเรื่อยไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ไม่มีเบื้องต้นและไม่ปรากฏเบื้องปลาย ด้วยคำอธิบายผ่านการเชื่อมโยงกันตามหน้าที่ของมโนในวงจรหรือวัฏฏะ* ๓ พวก คือ

- ๑) อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นกิเลส คือ ตัวสาเหตุผลักดันให้คิดปรุงแต่งให้ทำการต่าง
- ๒) สังขาร ภพ เป็น กรรม คือ การกระทำที่ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่าง ๆ กัน
- ๓) วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นวิบาก คือ สภาพชีวิตที่เป็นผลแห่งการปรุงแต่งของกรรม และเป็นปัจจัยเสริมสร้างกิเลสให้ต่อไป

สรุปความได้ว่า องค์ประกอบของกระบวนการแห่งสังสารวัฏอันเกี่ยวเนื่องด้วยเวลา เวลาเป็นสำคัญ แสดงให้เห็นอาการที่เกิดขึ้นว่า ทุกสิ่งทุกอย่างดำเนินไปตามอำนาจของความเป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดผลตามกาล จึงเกิดเป็นผลนั้นๆ ก็กลายเป็นปัจจัยต่อไปตามกระบวนการที่มีความสัมพันธ์กัน กระบวนการดังกล่าวถือว่าเป็นหลักธรรม ที่เป็นกฎของธรรมชาติอย่างหนึ่งที่เรียกว่า กฎปฏิบัติสมุปบาท

๒.๓.๑.๒ อะไรเป็นสิ่งที่เวียนว่ายตายเกิด

พระพุทธโฆษาจารย์อธิบายสิ่งที่เวียนว่ายตายเกิดตามนัยของพุทธปรัชญาเถรวาท และเรียกสิ่งทีนั้นว่า จิต โดยมีคำอธิบายว่า ผลที่กรรมกิเลสสั่งสมไว้ ก็เรียกว่า จิต, จิตเป็นปัจจัยแก่วิญญู สะสมสังสารทุกข์ เรียกว่าจิต และสภาพจิตโดยสะสมอารมณ์ เป็นต้น ก็เรียกว่า จิต^{๙๖} เป็นธรรมชาติเดียวกับวิญญาณ คือ รู้อารมณ์^{๙๗} และใจ (มโนะ)^{๙๘} ซึ่งจิตเหล่านี้ยังมีหน้าที่ (วิญญาณปวัตติ หรือ วิญญาณปวัตติอาการ) คืออาการของจิตที่เป็นไปดังนี้^{๙๙}

- ๑) ปฏิสนธิ ทำหน้าที่สืบต่อภพใหม่ คือ เป็นตัวนำสัตว์ไปเกิดตามอำนาจกรรม
- ๒) ภวังคะ ทำหน้าที่เป็นองค์ประกอบภพ คือ เกิดเมื่อปฏิสนธิวิญญาณทำหน้าที่เสร็จ ภวังควิญญาณเป็นผลของกรรม แต่ไม่มีความคิดเกิดขึ้นในช่วงนี้
- ๓) อาวชชนะ ทำหน้าที่คำนึงถึงอารมณ์ใหม่ คือ เมื่อสามารถรับอารมณ์ได้ ภวังควิญญาณจะดับไป แล้วการรับรู้รูป จนเกิดการคิดถึงอารมณ์นั้นได้

* องค์ประกอบที่หมุนเวียนต่อเนื่องกันของภวจักรหรือสังสารจักร มี ๓ คือ ๑.กิเลส (อวิชชา, ตัณหา, อุปาทาน) ๒. กรรม (สังขารและกรรมภพ) ๓. วิบาก (วิญญาณ, นามรูป, สฬายตนะ, ผัสสะ, เวทนา ซึ่งแสดงออกมาในรูปปรากฏเรียกว่า อุปัตติภพ ชาติ ขรา มรณะ เป็นต้น).

^{๙๖} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๒๕๐-๒๕๑.

^{๙๗} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๒๕๑.

^{๙๘} ธรรมชาติอันใดเป็นจิต ธรรมชาติอันนั้น ชื่อว่าใจ ธรรมชาติอันใดเป็นใจ ธรรมชาติอันนั้นชื่อว่าจิต อ้างใน วิมหา. (บาลี) ๑/๑๘๔/๑๓๘.

^{๙๙} พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๕๘-๖๕.

๔) ทสสนะ ทำหน้าที่เห็นเป็นรูป ได้แก่ จักขุวิญญาณ
 ๕) สวณะ ทำหน้าที่ได้ยินเสียง ได้แก่ โสตวิญญาณ
 ๖) ขายณะ ทำหน้าที่รู้สึกกลิ่น ได้แก่ ฆาณวิญญาณ
 ๗) สายณะ ทำหน้าที่ลิ้มรส ได้แก่ ชิวหาวิญญาณ
 ๘) ผุสนะ ทำหน้าที่ถูกต้องโผฏฐัพพะ ได้แก่ กายวิญญาณ
 ๙) สัมปฏิจฉณะ ทำหน้าที่รับอารมณ์ คือ เมื่อมีการรับรู้ ใจจะเป็นตัวรับอารมณ์ที่ดี ไม่ดี แล้วเก็บผลที่ดี ไม่ดีไว้

๑๐) สันตึระณะ ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ คือ ใจสร้างความรู้สึกชอบ ไม่ชอบ เฉยๆ ต่ อารมณ์ที่รับไว้นั้น

๑๑) โวภูฏัพพะ ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ คือ ใจที่วิเคราะห์การกระทำด้วยใจเป็นกลาง เป็น วิญญาณที่พิจารณาตัดสินการกระทำ

๑๒) ขวณะ ทำหน้าที่แล่นเสพอารมณ์ อันเป็นช่วงที่ทำการ คือ วิญญาณที่แล่นไปใน ทวารทั้ง ๖ เป็นผลที่เกิดขึ้น คือ เป็นผลที่ดี (กุศล) ไม่ดี (อกุศล) เป็นเพียงการกระทำ (กิริยา)

๑๓) ตทาลัมพนะ ทำหน้าที่รับอารมณ์ต่อจากขวณะก่อนตกภวังค์ คือ การเกาะเกี่ยว อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเป็นใหญ่ วิญญาณอาศัยอารมณ์นั้นเป็นไป

๑๔) จุตติ ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน คือ เป็นภวังคจิตดวงสุดท้ายก่อนตาย ที่จะ เคลื่อนไปเกิดใหม่

สรุปความได้ว่า จิต ทำหน้าที่ตั้งแต่เริ่มต้นตั้งแต่สืบทอดภพใหม่ ด้วยจิตเดิมเป็นจิตที่บริสุทธิ์ อยู่เป็นคือภวังคจิตยังไม่ถูกปรุงแต่งใดๆ เรียงลำดับกันไปจนถึง จุตติ คือการเคลื่อนที่จากภพปัจจุบัน ซึ่งเป็นกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับความจริงมีการปรุงแต่งโดยเจตสิกจนเกิดเป็นรูป โดยจิตทั้งหมดถูก อธิบายภายในช่วงชีวิตทุกขณะระหว่างเกิดและดับ ซึ่งเท่ากับว่ามีความจริงเกี่ยวข้องกับจิตในช่วงที่มี ประสาทสัมผัส ทำให้เกิดขบวนการคิดและรู้อารมณ์ได้ จิตจึงไม่ได้คิดหรือทำงานได้โดยไม่มีรูป คำอธิบายเกี่ยวกับจิตจึงไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) แต่ถูกอธิบายให้มีตัวตนเมื่อรวมเข้ากับรูปและเจตสิกอีก ที่หนึ่ง กระบวนการทำงานของจิตดังกล่าวมีผลต่อการกระทำของรูปนาม ซึ่งจะมีผลในระยะต่อมายุ่อม เกิดคุณค่าในเชิงจริยะต่อการดำเนินชีวิต และความเป็นไปของชีวิตในวงจรแห่งสังสารวัฏ

๒.๓.๑.๓ แนวคิดเรื่องความเวียนว่ายตายเกิด

พระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายแนวคิดเรื่องสังสารวัฏ ผ่านความเชื่อมโยงในการอิงอาศัย การเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย และถือเป็นการทำหน้าที่ของ กฎปฏิจจสมุปบาท ด้วยรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑. ความเป็นไปในกฎปฏิจจสมุปบาท

๑. อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร เป็นเพราะความไม่รู้ ไม่เข้าใจ หรือการไม่ใช้ปัญญาพิจารณาต่อเหตุการณ์ที่ประสบ จึงทำให้คิดปรุงต่างไปต่างๆ ทำให้คิดเอา เตาเอาเอง จนฟุ้งซ่าน สร้างความยึดมั่นให้กับตนเอง จนเกิดความตั้งใจมุ่งมั่นกับสิ่งนั้น ผ่านการคิด พุท และทำ ดังที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้ยกพระบาลีว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลไม่ฉลาดตกอยู่ในอวิชชา ย่อมปรุงแต่งปุณณาสังขารบ้าง ... อปุณณาสังขารบ้าง ... อเนญยาสังขารบ้าง”^{๑๐๐}

๒. สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาน คือเมื่อเกิดความคิดปรุงแต่งด้วยอำนาจอวิชชา ทำให้จิตหรือวิญญานปรุงแต่งจนกลายเป็นจิตหรือวิญญานที่ดีบ้าง ชั่วบ้าง ตามเจตนาที่ดีและชั่วนั้น

๓. วิญญานเป็นปัจจัยแก่นามรูป คือเมื่อมีการรับรู้เกิดขึ้น ก็ย่อมมีการเกิดขึ้นของรูปธรรมและนามธรรมที่ถูกรับรู้ไปพร้อมกันด้วย ซึ่งรูปธรรมและนามธรรมที่แสดงออกมาภายนอกนั้น ย่อมแสดงถึงวิญญานในขณะนั้นว่าถูกปรุงแต่งอย่างไร ดังพระบาลีที่ถูกยกขึ้นไว้ว่า “เมื่อจิตผ่องใสหรือไม่ผ่องใส รูปอันเป็นไปตามจิตนั้น เมื่อเกิดขึ้นเป็นรูปที่ (มอง) เห็นได้ และการอนุมานถึงรูปที่ (มอง) ไม่เป็นก็มีได้โดยรูปที่ (มอง) เห็น”^{๑๐๑}

๔. นามรูป เป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ คือเมื่อนามรูปปรากฏ พร้อมตามลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง ต้องอาศัยอายตนะ ๖ เป็นเครื่องบ่งบอกหรือสื่อให้รู้และเป็นช่องทางในการรับรู้ ถูกนามรูปปลุกเร้าให้พร้อมทำหน้าที่

๕. สฬายตนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ คือเมื่ออายตนะพร้อมทำหน้าที่ ผัสสะจะเกิดก็เมื่ออายตนะใดทำงาน ผัสสะจะรับรู้อารมณ์นั้นทันที

๖. ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา คือเมื่อรับรู้อารมณ์ เวทนาจะเกิดเป็นความรู้สึกสุข ทุกข์ เฉยๆ

๗. เวทนาเป็นปัจจัยแก่ตัณหา คือเมื่อรับรู้อารมณ์ที่ชอบก็เป็นกามตัณหา อยากได้หรือเสวยอารมณ์นั้นตลอด เป็นภวตัณหา แต่อารมณ์ใดทำให้เกิดความบีบคั้น ไม่สบาย ก็อยากกำจัดเสีย เป็นวิภวตัณหา หรือหากรู้สึกเฉยๆ ก็จะหลงเพลินอยู่ในโมหะ และขยายต่อไปเพื่อให้ได้สุขเวทนา ดังบาลีที่ยกขึ้นไว้ว่า “ก็เพราะสุขเวทนาที่เป็นวิบากอย่างเดียว ที่เป็นปัจจัยแห่งตัณหาในที่นี้”^{๑๐๒}

๘. ตัณหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน คือเมื่อเกิดความอยากในความสุขมากขึ้นจึงทำให้เกิดความผูกติด ยึดมั่นเป็นอันเดียวกันกับสิ่งนั้น และเมื่อไม่ชอบหรือถูกกระทบก็จะเกิดความขัง และส่งเสริมความยึดมั่นให้มากยิ่งขึ้น ในสิ่งที่เป็นความสุข (กามุปาทาน) ความเห็นเกี่ยวกับโลกและชีวิต

^{๑๐๐} พระพุทธโฆษาจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๒๖๑.

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๘.

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๕.

(ทิฐูปาทาน) ระเบียบข้อปฏิบัติที่ให้บรรลุผลสำเร็จ (สัลฺลพฺพุปาทาน) ความรู้สึกเกี่ยวกับตัวตน (อัตตวาทุปาทาน)

๙. อุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพ คือเมื่อเกิดความยึดมั่น จึงสร้างภพหรือภาวะแห่งชีวิตไปตามความยึดมั่นนั้น ทั้งในด้านพฤติกรรม (กรรมภพ) รวมทั้งบุคลิกทั้งรูปธรรมนามธรรมที่เป็นลักษณะของเขาในเวลานั้น (อุปัตติภพ)

๑๐. ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ คือเมื่อเกิดภพเข้ายึดพฤติกรรมการแสดงออก (กรรมภพ) ย่อมสร้างตัวตนหรืออาการยึดถือว่า เป็นเจ้าของภพ เป็นผู้ส่วยผล เป็นผู้กระทำ เป็นต้น

๑๑. ชาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ คือเมื่อเกิดเป็นตัวตนเข้ายึดครองภพแล้ว การถูกระทบจากความเสื่อมและความเจริญเป็นเรื่องราวธรรมดา สร้างความรู้สึกกังวลต่อสิ่งคุกคามเหล่านั้นจึงเกิดความทุกข์ตลอดเวลา คือ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น

สรุปได้ว่า กระบวนการแห่งความรู้ตามนัยที่ปรากฏในปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ถือเป็นการแสดงไว้ตามหลักปฏิจจนุปบาทซึ่งมุ่งอธิบายกระบวนการแบบข้ามภพข้ามชาติ การตีความเพื่อสร้างความเข้าใจชัดจึงเป็นเรื่องที่ยากดังข้อความที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้ยกมากล่าวว่า “ดูก่อนอานนท์ ก็ปฏิจจนุปบาทนี้เป็นธรรมลึกลับด้วยเค้า (ที่ปรากฏออกมา) ก็ลึกลับ ดูก่อนอานนท์ ก็เพราะไม่เข้าใจไม่รู้ตามธรรมนั้น หมูสัตว์นี้จึงเกิดเป็นผู้ (ยุ่งเหยิง) ดุจด้ายยุ่ง เกิดเป็นผู้ (ซับซ้อน) ดุจรังนกคุณิ เกิดเป็นผู้ (สับสน) ดุจหม้อมุงกระต่ายและหม้อปล้อง ไม่ล่วงอบาย ทุกคติ วินิบาต สงสารไปได้”^{๑๐๓} ฉะนั้น การอธิบายในงานวิทยานิพนธ์นี้จึงถือเอาตามคำอธิบายทั้งจากในปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ที่ได้แปลไว้หลายสำนวน เพื่อให้เกิดความเข้าใจยิ่งขึ้น

๒. ความหมายของกฎปฏิจจนุปบาท

ท่านพุทธโฆษาจารย์ได้ให้ความหมายของปฏิจจนุปบาทไว้เป็น ๒ ส่วน คือ ธรรมที่เป็นปัจจัย (เป็นเหตุ) ชื่อว่าปฏิจจนุปบาท ส่วนธรรมที่เกิดเพราะปัจจัยเหล่านั้น (ผล) ชื่อว่าปฏิจจนุปปันนธรรม โดยที่เนื้อหาในปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรคนั้น ท่านพระพุทธโฆษาจารย์ได้ยกพระบาลีในพระไตรปิฎกว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจนุปบาทเป็นอย่างไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

สังขารทั้งหลาย	มีเพราะปัจจัยคือ	อวิชชา
วิญญูณ	มีเพราะปัจจัยคือ	สังขาร
นามรูป	มีเพราะปัจจัยคือ	วิญญูณ
สฬายตนะ	มีเพราะปัจจัยคือ	นามรูป
ผัสสะ	มีเพราะปัจจัยคือ	สฬายตนะ

^{๑๐๓} พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๙๔๗.

เวทนา	มีเพราะปัจจัยคือ	ผัสสะ
ตัณหา	มีเพราะปัจจัยคือ	เวทนา
อุปาทาน	มีเพราะปัจจัยคือ	ตัณหา
ภพ	มีเพราะปัจจัยคือ	อุปาทาน
ชาติ	มีเพราะปัจจัยคือ	ภพ
ชรามรณะ โสกะ	} มีเพราะปัจจัยคือ ชาติ	
ปริเทวะ ทุกขะ		
โหมนัส อุปายาส		

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมมีดังนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท”^{๑๐๔}
 คำว่า ปฏิจจสมุปบาท แยกเป็น ปฏิจจ + สมุปบาท, คำว่า ปฏิจจ เป็นคำปฏิเสธวาทะว่าเพียง แยก
 ออกเป็น ๔ ประเภทด้วยกัน คือ

๑. สัสสตวาทะ คือ วาทะที่ว่าด้วย อัตตาและโลกเที่ยง ไม่ขาดสูญ ตายแล้วเกิด
๒. อเหตุวาทะ คือ วาทะที่ว่าด้วย เหตุปัจจัยแห่งความเศร้าหมอง และความบริสุทธิ์ของ
 สัตว์ทั้งหลายไม่มี แล้วแต่โชคเคราะห์
๓. วิสมเหตุวาทะ คือ วาทะที่ว่าด้วย โลกเป็นไปด้วยอำนาจเหตุไม่เสมอกัน กล่าวคือ
 การเป็นไปด้วยอำนาจประภคติ เป็นต้น
๔. วสวัติวาท คือ วาทะที่ว่าด้วย มีพระอิศวร อาตมัน หรือพระประชาบดีหรือพรหมัน
 เป็นผู้ครอบงำสัตว์เอาไว้ในอำนาจ เป็นผู้ควบคุม หรือผู้บันดาล นั้นเอง

คำว่า สมุปบาท เป็นคำแสดงความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายอันเป็นไปด้วยอำนาจความ
 เพียบพร้อมแห่งปัจจัย และปฏิเสธวาทะเหล่านี้ คือ

๑. อจเฉทวาทะ คือ วาทะที่ว่าด้วย ตายแล้วสูญ
๒. นัตถิกวาทะ คือ วาทะที่ว่าด้วย อะไรๆ ไม่มีผลของบาปบุญไม่มี
๓. อกิริยวาทะ คือ วาทะที่ว่าด้วย ไม่เป็นอันทำ กล่าวคือ การกระทำอะไรที่ไม่เป็นกรรม

ปฏิจจสมุปบาทในทัศนะของท่านพุทธโฆษาจารย์จัดเป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือเป็นลักษณะ
 ของการปฏิบัติที่ไม่สุดโต่ง หรือน้อมเอียงไปฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ถือว่าเป็นสัสสตวาทะและอจเฉทวาทะ ซึ่ง
 ดำรงอยู่ในข้อปฏิบัติที่เป็นทางสายกลาง^{๑๐๕}

ท่านพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายความถึง ประเภทของกระบวนการภายในแห่งปฏิจจสมุ
 ปบาทไว้ใน ๔ ลักษณะด้วยกัน คือ

^{๑๐๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๘๓๙-๘๔๐.

^{๑๐๕} วิสุทธิ.(บาลี) ๓/๑๑๓., วิสุทธิ.(ไทย) ๓/๒๓๔.

๑. แสดงจากต้นไปถึงข้อสุดท้าย
๒. แสดงจากท่ามกลางไปถึงข้อสุดท้าย
๓. แสดงจากข้อสุดท้ายไปหาข้อต้น
๔. แสดงจากท่ามกลางไปถึงข้อต้น

ด้วยปฏิจจนสมุปบาทเป็นองค์ธรรมที่มีความงามอันลุ่มลึกรอบด้าน ที่นำไปเพื่อตรัสรู้ธรรม พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฏิจจนสมุปบาทโดยอนุโลม เพื่อจะชี้แจงแสดงความเป็นไปของเหตุทั้งหลายตามลำดับแห่งความเกิดขึ้น เพราะพระองค์ทรงเห็นว่าเหล่าเวไนยสัตว์ทั้งหลายนี้ยังเขลาในการจำแนกแยกแยะ ทรงแสดงปฏิโลมเพื่อชี้แจงเหตุแห่งทุกข์อันมีขรา มรณะ เป็นต้น เป็นการแสดงความตามที่พระองค์ทรงรู้แจ้งครั้งแรก เพราะพระองค์ได้ทรงพิจารณาเห็นว่าสัตว์โลกทั้งหลายถึงความลำบากเพราะการเกิด แก่ เจ็บ และตาย การแสดงท่ามกลางไปจนถึงข้อต้นนั้นเพื่อนำอดีตกาลมาแสดงโดยลำดับแห่งเหตุและผลด้วยการกำหนดค้นหาว่าเป็นเหตุแห่งอาหาร ส่วนการแสดงตรงกลางไปจนถึงข้อสุดท้ายนั้นเพื่อชี้แจงแสดงธรรมอันจะมีในอนาคตกาล โดยเริ่มจากองค์ธรรมอันเป็นเหตุแห่งอนาคตกาลในปัจจุบัน^{๑๐๖}

พระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายว่า อวิชชาซึ่งหมายถึงความไม่รู้ทั้ง ๔ ได้แก่ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ และความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ซึ่งเป็นลำดับแรกในปฏิจจนสมุปบาทแต่ก็ไม่ใช่เหตุเบื้องต้นของโลก สิ่งทั้งหลายที่จะเกิดขึ้นมาได้นั้นต้องมีปัจจัยให้เกิด จะเกิดขึ้นมาแบบลอยๆนั้นไม่ได้ ปัจจัยที่ทำให้สิ่งหนึ่งเกิดขึ้นมาได้นั้นมีหลายปัจจัย และไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามลำดับก่อนหลัง เช่นปัจจัยที่ทำให้พืชสามารถเจริญเติบโตได้นั้นไม่ใช่มีแต่หน่ออ่อนของพืชเท่านั้น แต่ยังมีดิน น้ำ และอากาศที่เหมาะสมเป็นต้น ดังนั้น ท่านจึงชักเอาบาลีในปฏิสัมภิทามรรคมากล่าวย้ำความเรื่องธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัยเนื่องกันไป โดยเรียกความกำหนดรู้ในเรื่องนี้ว่า ธรรมจลิตญาณ แล้วสรุปเป็นสังเขปเป็นต้น โดยนัยดังนี้ ปัญญา ในการกำหนดจับปัจจัยว่า “อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเป็นเหตุสมุบัน (เกิดแต่เหตุ) อวิชชาและสังขารทั้ง ๒ นั้น ก็เป็นเหตุสมุบันด้วยกัน ๑ นี้ชื่อธรรมจลิตญาณ” ปัญญาในการกำหนดจับปัจจัยว่า “อวิชชาเป็นเหตุสังขารเป็นเหตุสมุบัน อวิชชาและสังขารทั้ง ๒ นั้น ก็เป็นเหตุสมุบันด้วยกันทั้งในกาลอดีตทั้งในกาลอนาคต ชื่อว่าธรรมจลิตญาณ” แล ๒ บททั้งปวง บัณฑิตพึง (กล่าว) ให้พิสดารโดยนัยนี้เทอญ^{๑๐๗}

สรุปความว่าแนวคิดของท่านพุทธโฆษาจารย์ เกี่ยวกับสังสารวัฏนั้นเป็นอธิบายกระบวนการธรรมและความเป็นไปในการเวียนว่ายตายเกิด โดยมีกฎปฏิจจนสมุปบาทที่แสดงอาการของความเป็นเหตุปัจจัยในการอิงอาศัยกันเกิด ซึ่งท่านอธิบายความไว้ในปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค และในอรรถกถาสัมโมหวิโนทนี สุตตันตปิฎกนิกาย ว่ากระบวนการของชีวิตนั้นดำเนินเริ่มต้นเมื่อไร และปฏิสนธิวิญญาน

^{๑๐๖} วิสุทธิ.(บาลี) ๓/๑๑๖-๑๑๗., วิสุทธิ.(ไทย) ๓/๒๔๐-๒๔๑.

^{๑๐๗} มหามกุฏราชวิทยาลัย, คัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๒๕๓.

จนกระทั่งออกจากกรรมมารดาอย่างไร และด้วยคุณสมบัติที่สอดคล้องกับกรรมที่กระทำไว้ ทำให้มนุษย์มีชีวิตที่หมุนเวียนไปตามผลกรรมแบบข้ามภพข้ามชาติได้อย่างไร

๒.๓.๑.๔ ความเป็นสาเหตุของสังสารวัฏ

ท่านพุทธโฆษาจารย์มีแนวคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติที่ว่า การเวียนว่ายตายเกิดนั้นเป็นกระบวนการที่เป็นเหตุเป็นผลภายในกฎปฏิจจสมุปบาท หรือ วงล้อแห่งภพ มีลักษณะของการหมุนวนไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด และท่านได้พิจารณาความเป็นสาเหตุนี้ไว้ ๒ ลักษณะ คือ

๑. ความเป็นสาเหตุเชิงอภิปราย

ท่านพุทธโฆษาจารย์อธิบายความเป็นสาเหตุเชิงอภิปรายว่า เป็นลักษณะของการต่อเชื่อมระหว่างเหตุกับผล คือ ระหว่างอดีตเหตุ (สังขาร) กับปัจจุบันผล (ปฏิสนธิวิญญาณ) ต่อกันชื่อว่า เหตุผลสนธิ ระหว่างปัจจุบันผล (เวทนา) กับปัจจุบันเหตุ (ตัณหา) ต่อกันชื่อว่า ผลเหตุสนธิ และระหว่างปัจจุบันเหตุ (ภพ) กับอนาคตผล (ชาติ) ต่อกันชื่อว่า เหตุบุพพกะผลสนธิ หรือเทียบตามแนวอริยสัจ เรียกช่วงเหตุว่า สมุทัย เพราะเป็นตัวการก่อทุกข์ เรียกช่วงผลว่า ทุกข์ อีกอย่างเรียกช่วงเหตุว่า กรรมภพ เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายสร้างเหตุ เรียกช่วงผลว่า อุปัตติภพ เป็นเป็นกระบวนการฝ่ายเกิดผล ดังนั้น การเกิดใหม่หรือการเวียนว่ายตายเกิด จึงเป็นความสัมพันธ์ในฐานะของความเป็นเหตุและผล คือ กรรมของบุคคลซึ่งมีทั้งกรรมดีและกรรมชั่วซึ่งมนุษย์ทั้งหลายได้กระทำไว้แล้วนั้นเป็นเหตุแห่งการไปเกิดใหม่ในภพภูมิต่างๆ ทั้งที่เป็นสุคติภูมิและทุคติภูมิเป็นผล และเป็นเช่นนี้เรื่อยไปจนกว่าจะกำจัดกิเลสอันเป็นเหตุแห่งการเกิดได้หมดสิ้น การเกิดจึงสิ้นสุดลง เมื่อการตายไม่ใช่จุดสิ้นสุดของชีวิต มนุษย์จึงต้องเวียนตายเวียนเกิด คือเมื่อตายแล้วก็ไปเกิดใหม่ในสภาพที่ต่างๆ ไป เช่น เกิดเป็นเทวดา เกิดเป็นพรหม เกิดเป็นเปรต เกิดเป็นสัตว์นรก หรือเกิดเป็นมนุษย์ (อีก) ผู้วิจัยจึงขอยกตัวอย่างประกอบการเวียนว่ายตายเกิดในความเป็นสาเหตุเชิงอภิปราย ในลักษณะต่างๆ ดังนี้

๑. เกิดเป็นรูปพรหม

ครั้งหนึ่งมีสาวกของพระพุทธเจ้ากัสสปะรูปหนึ่ง ชื่อว่า “สหกะ” ครั้นบวชแล้วท่านได้บำเพ็ญสมณธรรมจนได้บรรลุรูปฌาน ต่อมาเมื่อคราวจะมรณภาพท่านได้เข้ารูปฌาน เมื่อออกจากรูปฌานแล้วจิตก็ตกภวังค์ คือ การไม่รู้รู้อารมณ์ทางประสาทสัมผัส และท่านก็มรณภาพในขณะที่จิตตกภวังค์นั่นเอง และด้วยอำนาจจิตที่มีรูปฌานเป็นอารมณ์ จึงส่งผลให้ท่านไปเกิดเป็นรูปพรหมอยู่ในพรหมโลก^{๑๐๘}

ด้วยพระสหกะ เกิดปัญญากิเลสสังขาร คือ เจตนาในรูปฌานแล้วปรุงแต่งให้เกิดมโนวิญญาณ คือ การรับรู้ทางใจ ย่อมหมายถึงรูปฌานจิตจึงเกิดขึ้น ครั้นเมื่อเกิดมโนวิญญาณแล้วจึงเกิดสุขเวทนา

^{๑๐๘} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปบาท, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๑๕๔.

จากสุขเวทนามักเกิดภวตัณหา และเกิดทิฏฐุปาทาน ลีลพตูปาทาน อันเป็นความยึดมั่นในอัตตา (อาตมัน) และความยึดมั่นดังกล่าวนี้เมื่อจิตตกวัฏค์แล้วก็ยังเกิดอยู่โดยการยึดมั่นในอารมณ์ของรูป ฌาน และความยึดมั่นนี้เองส่งผลให้ไปเกิดปฏิสนธิวิญญานในรูปภพ จึงมีชาติ คือ การเกิดของนามรูป (ชีวิต) ใหม่ในรูปภพเป็น รูปพรหม

๒. เกิดเป็นเปรต

ชายผู้หนึ่งเป็นชาวเมืองสาวัตถี ชอบชวนเพื่อนไปลงเล่นน้ำในแม่น้ำ ขณะที่เพื่อนๆ เล่นน้ำกันอยู่เพลินๆ เขาก็จะแอบขึ้นมาก่อนแล้วเอาเสื้อผ้าของเพื่อนๆ ไปซ่อน แล้วแอบชุ่มตัวแอบดูเพื่อนๆ ขึ้นมาหาผ้า ครั้นเมื่อเขาเห็นเพื่อนเปลือยกายแล้วรู้สึกขบขัน เกิดความสนุกสนาน ชายคนนี้ทำอยู่อย่างนี้เป็นประจำ จนเมื่อถึงคราวตายขณะจิตใกล้จะดับอยู่นั้น กรรมนิมิตได้ปรากฏภาพเพื่อนเปลือยกายให้เห็นพอดี และด้วยผลที่ภาพคนเปลือยกายมาปรากฏให้เห็นนั้น เขาจึงไปเกิดเป็นเปรตเปลือยกายอยู่ข้างทางเดิน^{๑๐๙}

ด้วยชายผู้นั้นมีกรรมภพด้วยการกระทำความผิด คือ เอาเสื้อผ้าของผู้อื่นไปซ่อนเป็นประจำ จนเกิดความเคยชินขึ้นมา กรรมภพของเขาจึงเกิดจากกามุปาทาน กามุปาทานเกิดจากกามตัณหา กามตัณหาเกิดจากสุขเวทนา และสุขเวทนานั้นเกิดจากจักขุสัมผัส คือการที่เขาได้เห็นเพื่อนๆ ของเขาเปลือยกายเดินหาเสื้อผ้าที่เขาซ่อนไว้ ครั้นเมื่อชายผู้นี้ใกล้ตายผลกรรมที่ได้กระทำไว้จึงปรากฏเป็นกรรมนิมิต และเมื่อวิญญานดับก็เป็นปัจจัยให้ไปปฏิสนธิวิญญานเข้ากับกรรมนิมิตนั้นแล้วไปเกิดเป็นเปรตเปลือยกายตามอารมณ์ที่สวຍในขณะนั้น

๓. เกิดเป็นสัตว์นรก

นายจุนทะเป็นพ่อค้าขายหมูชาวเมืองราชคฤห์ เวลาเขาจะฆ่าหมูเขาจะมัดหมูไว้ในโรงฆ่าให้แน่นหนา แล้วจึงเอาค้อนสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่มาทุบตามลำตัวของหมู โดยไม่สนใจว่าหมูจะเจ็บปวดและร้องเสียงดังอย่างไร ครั้นเมื่อเนื้อหมูนั้นหนาจนเป็นที่พอใจแล้ว เขาจึงเอาน้ำร้อนกรอกเข้าไปในปากเพื่อขับอุจจาระออกจนท้องสะอาด จากนั้นจึงนำน้ำร้อนมาราดที่หลังหมูเพื่อลอกหนังตัวออก แล้วจึงเอาคนหย่าจุดไฟเผาขนให้เกลี้ยง หลังจากนั้นจึงใช้ดาบตัดหัวหมู แล้วใช้ภาชนะรองเลือดหมูเพื่อใช้คลุกช่อกับเนื้อก่อนนำมาปรุงอาหารรับประทานกับบุตรและภรรยา ส่วนเนื้อที่เหลือก็นำไปขายที่ตลาดต่อไป นายจุนทะประกอบอาชีพนี้เลี้ยงครอบครัวมานานถึง ๕๐ ปี ครั้นเมื่อถึงคราวตาย กรรมที่ได้กระทำไว้จึงปรากฏแก่เขา ความร่ำร้อนของไฟที่เขาใช้เผาขนหมูนั้นปรากฏแก่ตัวเขาจนปวดแสบปวดร้อนอย่างมาก ส่งเสียงร้องครวญครางดังระงมไปทั่ว แม้คนในบ้านจะช่วยกันปิดปากอย่างไรก็ไม่

^{๑๐๙} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปบาท, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๑๕๖.

สำเร็จ นายจุนทะทนต์ทุกข์ทรมานอยู่ ๗ วันจึงสิ้นชีวิตลง แล้วไปเกิดเป็นสัตว์นรกต้องทนทุกข์ทรมานใน
อเวจีมหานรก^{๑๑๐}

ด้วยนายจุนทะนั้นก็มีกรรมภาพ คือการประกอบกรรมที่ไม่ดี ด้วยการใช้ความเพียรพยายาม
อย่างมากในการฆ่าหมู กรรมภาพของเขานั้นเกิดจากอุปาทาน อุปาทานเกิดจากตัณหาและภวตัณหา
ตัณหาที่เกิดจากสุขเวทนา ส่วนเวทณานั้นก็เกิดจากผัสสะทั้งจักขุสัมผัส ชิวหาสัมผัส ซึ่งสัมผัสเหล่านี้มี
แดนเกิดที่อายตนะ อายตนะเกิดได้เพราะมีนามรูป นามรูปเกิดจากวิญญูณ ด้วยเจตนาที่จะทำบาป
เมื่อนายจุนทะ กระทำกรรมตามกระบวนธรรมแห่งปฏิจจสมุปบาท เมื่อถึงเวลาใกล้ตายจึงปรากฏกรรม
นิमित และคตินิमित เสมือนตัวเขาต้องร่อนรนอยู่ในเปลวเพลิง ทุกข์ทรมานอย่างมากและเมื่อตายไปจึง
ไปเกิดเป็นสัตว์นรกเสวยทุกข์ทรมานอย่างแสนสาหัส

สรุปความได้ว่า ความเป็นสาเหตุของการเวียนว่ายตายเกิดเชิงอภิปรัชญาในทัศนะของท่าน
พุทธโฆษาจารย์นั้น คือ การเวียนว่ายตายเกิดเรื่อยไปอย่างไร้จุดหมายปลายทางของจิตหรือวิญญูณ
ด้วยอำนาจแห่งกิเลส ตามผลกรรมที่ได้เคยสั่งสมไว้ในอดีต ผลกรรมนี้จะติดตามผูกพันอยู่กับจิตทำให้
ความเป็นชีวิตที่ต้องเวียนตายเวียนเกิด เวียนเกิดเวียนตาย และเวียนตายเวียนเกิดใหม่อีก ในวงจรแห่ง
สังสารวัฏภายใต้กฎปฏิจจสมุปบาท

๒. ความเป็นสาเหตุเชิงจริยศาสตร์

พระพุทธโฆษาจารย์อธิบายสังสารวัฏในเชิงจริยศาสตร์ผ่านกฎแห่งกรรมไว้ว่า “วิบาก
ทั้งหลายย่อมเป็นไปเพราะกรรม วิบากมีกรรมเป็นแดนเกิด ภพใหม่ย่อมมี เพราะกรรมโลกย่อมหมุนไป
ดังนี้”^{๑๑๑}

ต่อคำถามที่ว่า ธรรมอันเป็นปัจจัยแห่งชาติภพนั้นเป็นอย่างไร ท่านพุทธโฆษาจารย์อธิบาย
ความเป็นไปแห่งชาติภพซึ่งเกิดมาจากรวม ว่า

“บุคคลบางคนในโลกนี้ ปราศจาก (ด้วยอำนาจกามตัณหา) ว่าเราจัก
บริโภคน้ำแล้วประพติตุจรีตด้วยกาย ประพติตุจรีตด้วยวาจา ประพติตุ
จรีตด้วยใจ เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยครั้งเพียบไปด้วยตุจรีต เขา (ตายไป)
ก็ไปเกิดในอบาย กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุปบัติในอบายนั่นของเขาเป็น
กรรมภาพ ชันธทั้งหลายอันเกิดเพราะกรรมเป็นอุปบัติภาพ ความเกิดแห่งชันธ
ทั้งหลายเป็นชาติ ความห่อหมไป (แห่งชันธเหล่านั้น) เป็นชรา ความสลายไป
(แห่งชันธเหล่านั้น) เป็นมรณะ”^{๑๑๒}

^{๑๑๐} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปบาท, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๑๕๗.

^{๑๑๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, คัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๓๔.

^{๑๑๒} เรื่องเดียวกัน ภาค ๑ ตอน ๒, , หน้า ๒๕๑-๒๕๒.

กรรมอันเป็นเหตุปัจจัยที่นำไปสู่การเวียนว่ายตายเกิด ดังพุทธสุภาษิตที่ว่า “กมฺมุนา วัตตติ โลโก” ซึ่งหมายความว่า สัตว์โลกทั้งหลายย่อมเป็นไปตามกรรม กรรมจึงเปรียบเหมือนพาหนะที่นำสรรพสัตว์รวมถึงมนุษย์ไปสู่แดนเกิด เมื่อเชื่อว่ามนุษย์ทุกคนนั้นมีกรรมเป็นของตนเอง ย่อมจะแสดงให้เห็นว่า มนุษย์มีกรรมเป็นตัวกำหนดให้เป็นไปอย่างนั้น อย่างนี้ ซึ่งถ้ากระทำความดีไว้ก็จะได้รับผลดีตอบแทน และถ้ากระทำความชั่วก็จะได้รับผลชั่วตอบแทน มนุษย์จึงไม่อาจรอดพ้นหรือหลีกเลี่ยงจากผลกรรมที่ตนได้กระทำไว้แล้วไปได้ ท่านพระพุทโธศาจารย์เชื่อว่ามนุษย์ผู้มีกิเลสเป็นเครื่องชักจูง ครั้นตายไปจากโลกนี้ย่อมต้องไปเสวยผลกรรมที่ได้กระทำไว้แล้วทั้งสิ้น ด้วยการไปเกิดในภพภูมิใดภพภูมิหนึ่งใน ๓๑ ภพภูมิ กรรมและผลกรรมนั้นเป็นเหตุเป็นผลและเป็นความสัมพันธ์ของกันและกัน การเวียนว่ายตายเกิดไม่ว่าจะที่ไหนหรืออย่างไร จิตนั้นจะต้องนำผลกรรมเพื่อไปเกิดด้วยทั้งสิ้น การประพฤติปฏิบัติตนในชาตินี้ย่อมเป็นเหตุในการเกิดใหม่ในชาติต่อไปอีกด้วย

สรุปความได้ว่า การเวียนว่ายตายเกิดในทัศนะของท่านพุทโธศาจารย์นั้น เป็นการเวียนเกิดของจิตหรือวิญญาณที่มีความเป็นอัตตา โดยจิตนั้นจะมีความเป็นจิตดวงเดิมที่เป็นไปตามอำนาจของกิเลส เป็นการกระทำหรือกรรมที่ให้ผลของการกระทำนั้นในลำดับต่อมา ซึ่งการเวียนว่ายดังกล่าวนี้เป็นไปตามความเป็นเหตุปัจจัยที่เรียกว่ากฎปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง เมื่อเป็นเช่นนี้ การเวียนเกิดในทัศนะของท่านพุทโธศาจารย์ จึงเป็นลักษณะของความเป็นตัวตน (อัตตา) ของจิตเดิม ที่ดำเนินไปตามอำนาจของกิเลสให้กระทำการสิ่งต่างๆ จนเกิดเป็นกรรมที่ให้ผลกรรม ดังนั้น การกระทำที่มีทั้งกรรมดีและกรรมชั่ว ย่อมเป็นเหตุแห่งการเวียนว่ายตายเกิด หรือการที่จิตจะไปเกิดใหม่วนเวียนอย่างนี้อย่างไม่รู้จบ ไม่มีเบื้องต้นและเบื้องปลาย ไม่มีจุดหมายปลายทาง

๒.๓.๑.๕ เป้าหมายของสังสารวัฏ

นิพพาน คือเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เพราะเชื่อว่านิพพานคือการดับอย่างหมดสิ้นของความทุกข์ยากทั้งปวงในความเป็นชีวิต นิพพานนี้จะเป็นสภาวะของจิตที่มีความสงบ เย็น และเป็นสุขอย่างยิ่ง ท่านพระพุทโธศาจารย์อธิบายความในเรื่องนิพพานนี้ไว้ในลักษณะของการอิงอาศัยในความเป็นเหตุปัจจัยตามกฎแห่งปฏิจจสมุปบาท โดยนัยแห่งปัญญาในการกำหนดดับปัจจัยว่า^{๑๑๓}

ท่านพุทโธศาจารย์อธิบายความเกี่ยวกับ นิพพาน ว่าเป็นสภาวะของการปราศจากมลทินทั้งปวง ดับสิ้นซึ่งกิเลส และมีสภาพอันบริสุทธิ์อย่างแท้จริง ดังที่พุทธองค์ทรงตรัสว่า

“เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่าสังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง เมื่อนั้น เขาย่อมหน่ายในทุกข์ นั้นทางแห่งวิสุทธิ”^{๑๑๔}

^{๑๑๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, คัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๒๕๑-๒๕๒.

^{๑๑๔} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๕๑.

ด้วยเห็นด้วยปัญญาญาณในความจริงแท้แห่งกฎพระไตรลักษณ์ คือ เมื่อมีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น สิ่งนั้นย่อมยังคงอยู่ และต้องดับไปในที่สุด ย่อมเห็นธรรมแห่งความไม่เที่ยงที่เป็นเหตุแห่งความทุกข์ทั้งปวง รูปนามขันธทั้ง ๕ ก็เป็นเช่นกองทุกข์ทั้งนั้น และเมื่อเห็นในธรรมแห่งพระไตรลักษณ์และเข้าใจอย่างรู้แจ้งในกฎปฏิจลสมุปบาท ว่าไม่มีความเที่ยงแท้แน่นอน ทุกอย่างเป็นทุกข์ทั้งสิ้นแล้ว ย่อมเกิดความเบื่อหน่ายจนไม่อาจเวียนว่ายอยู่สังสารวัฏแห่งทุกข์นี้ได้ต่อไป จึงเป็นเหตุแห่งการกำจัดทุกข์ด้วยดับกิเลสให้มอดลงสิ้นลง จนในที่สุดแล้วจึงเข้าถึงนิพพานอย่างแท้จริง ด้วยฉานและปัญญา ดังที่พุทธองค์ทรงตรัสไว้ว่า

“ฉานย่อมไม่มีแก่ผู้หาปัญญามีได้ ปัญญาย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฉาน ฉานและปัญญามีอยู่ในผู้ใด ผู้นั้นแลอยู่ใกล้พระนิพพาน”^{๑๑๕}

ด้วยทรงเห็นว่า ปัญญา หรือญาณอรรถว่ายังรู้ หรืออรรถว่ารู้ประจักษ์ นั้นเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ที่กล่าวเช่นนี้เพราะว่าปัญญาจะเป็นตัวกำหนดปัจจัยที่ชื่อว่า ธรรมฐิติญาณ และเชื่อว่าธรรมนี้เป็นความรู้ที่จะนำไปสู่การหลุดพ้นจากวงจรแห่งสังสารวัฏ ด้วยความเข้าใจอย่างรู้แจ้งในกฎปฏิจลสมุปบาท เหตุเพราะกรรมเป็นเครื่องนำความทุกข์ ด้วยการต้องรับผลแห่งกรรมนั้นด้วยทั้งสิ้น อย่างไรก็ตามกรรมทั้งหลายนั้นดับได้ด้วยธรรม ที่ว่า

“มักจะทั้งหลายหมดจดด้วยธรรม ๕ ประการนี้ คือ กรรม วิชชา ธรรม ศีล และอุดมคติของชีวิต ไม่ใช่ด้วยโคตรหรือด้วยทรัพย์”^{๑๑๖}

เมื่อเข้าใจว่าความเป็นชีวิตนี้จะต้องเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ ตามการอิงอาศัยความเป็นเหตุปัจจัยในการเกิดขึ้นของกฎปฏิจลสมุปบาท และไม่มีเหตุใดจะดับวงจรนี้ได้ จะมีก็แต่ธรรม ๕ ประการ ที่ทำให้รู้แจ้งอย่างถึงความเป็นไปแห่งสังสารจักรแท้จริง

จึงสรุปความได้ว่า เป้าหมายแห่งสังสารวัฏในทัศนะของพระพุทธโฆษาจารย์นั้น ก็คือ นิพพาน ซึ่งเป็นการดับสิ้นของทุกข์ที่เกิดในสังสารวัฏ ไม่ว่าทุกข์นั้นจะเกิดขึ้นจากสาเหตุไหน อย่างไร นิพพานจึงมีอยู่เพื่อการรู้แจ้งและเข้าใจในความเป็นทุกข์ที่เกิดขึ้นในสังสารวัฏอย่างประจักษ์แจ้ง หมายความว่าถ้ารู้และเข้าใจความเป็นไปทั้งหลายของชีวิตที่ต้องเวียนว่ายไปตามกฎปฏิจลสมุปบาทแล้ว ถือว่าเป็นผู้เข้าถึงนิพพานอันเป็นเป้าหมายแห่งสังสารวัฏได้อย่างแท้จริงแล้วนั่นเอง

๒.๔ สรุป

จากการแนวคิดเรื่องสังสารวัฏทั้งในปรัชญาพระเวทและคัมภีร์อุปนิษัท พุทธปรัชญา หรือแม้แต่ในทัศนะของท่านพุทธโฆษาจารย์พบว่า จิต เป็นสิ่งที่เวียนว่ายตายเกิด ในทัศนะของปรัชญาพระ

^{๑๑๕} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๕.

^{๑๑๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๗๘.

เวทและทัศนะของพระพุทธโฆษาจารย์มีความเห็นว่าจิตนั้นมีความเป็นตัวตน (อัตตา) แต่ในทัศนะของพุทธปรัชญาเห็นว่าจิตนั้นบริสุทธิ์ สะอาด และว่างเปล่า แต่จิตถูกเจตสิกปรุงแต่ง ชักจูง และเคลือบไว้ จิตนั้นมีอารมณ์และความอยากให้เกิดกระทำที่เรียกว่ากรรม ซึ่งมีทั้งกุศลกรรมและอกุศลกรรม ซึ่งไม่ว่าจะเป็นกรรมแบบไหน ผู้กระทำความดีได้รับผลกรรมเสมอ และผลกรรมนี้เองที่นำไปสู่การเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอย่างไม่รู้เบื้องต้น เบื้องปลาย และจุดสิ้นสุดใดๆเลย จนกว่าจะตัดวงจรของความ เป็นสาเหตุในการเวียนว่ายตายเกิดลง อันเป็นเป้าหมายแห่งสังสารวัฏ นั่นเอง